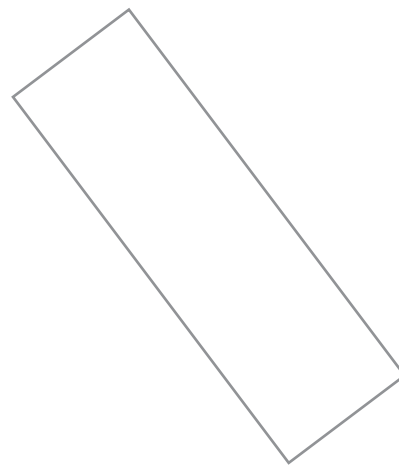

UNIVERZALNOST PRAVA U PRAKSI:

ANALIZA PRIMENE KONVENCIJE UJEDINJENIH
NACIJA O PRAVIMA OSOBA SA INVALIDITETOM
U ODNOSU NA OSOBE SA INTELEKTUALNIM
TEŠKOĆAMA U SRBIJI

JULI 2012. GODINE

UNIVERZALNOST PRAVA U PRAKSI: analiza primene Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u odnosu na osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji

(u originalu: **Practicing universality of rights:** analysis of the implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in view of persons with intellectual disabilities in Serbia)

Ova publikacija je izrađena uz finansijsku podršku Evropske unije u okviru projekta „Balkanska mreža za socijalnu inkluziju“ koji sprovode: Kosovo Mental Disability Rights Initiative (K-MDRI), Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, People in Need (PIN) i Savez organizacija za podršku osobama s intelektualnim teškoćama FBiH SUMERO. Sadržaj ove publikacije je isključivo odgovornost organizacija People in Need i MDRI-S i ne odražava stavove Evropske unije.

Projekat je sufinansiran od strane Češke agencije za razvoj i Ministarstva spoljnih poslova Republike Češke u okviru Češkog razvojnog programa za saradnju.

Autorke:

Snežana Lazarević
Dragana Ćirić Milovanović
Lea Šimoković

Saradnici:

Kosana Beker
Ivona Gvozdenović
Bojan Gavrilović

Korektura i lektura:

Sonja Višnjic Žižović

Graficki dizajn: EKD Studio

Štampa: Manuarta, Beograd

Tiraž: 500 primeraka

ISBN: 978-86-88501-03-3

Sadržaj

Uvod	7
Rezime	8
Ravnopravnost pred zakonom	11
Pravna analiza	11
Razlozi za produžavanje roditeljskog prava i lišavanje poslovne sposobnosti	11
Posledice lišavanja poslovne sposobnosti ili produženja roditeljskog prava	12
Postupak lišavanja poslovne sposobnosti	12
Vraćanje poslovne sposobnosti	13
Starateljstvo – procedura, tipovi i uloge	14
Analiza prakse	16
Sudska praksa u oblasti poslovne sposobnosti	16
Suštinska pitanja iz sudske prakse	20
Zaključak	22
Samostalan život i uključivanje u zajednicu	24
Pravna analiza i analiza politika	24
Novi principi u socijalnoj zaštiti	24
Smeštaj u institucije	24
Podrška porodici kao prevencija institucionalizacije	25
Nove usluge u zajednici, finansiranje i standardi	25
Budući pravci deinstitutionalizacije u zakonu i politici	26
Analiza prakse	28
Analiza podataka o institucionalnom sistemu za osobe sa intelektualnim teškoćama	28
Ljudska prava u institucijama	31
Finansiranje i investicije	33
Kako potencijalni korisnici vide usluge u zajednici u Srbiji	35
Zaključak	38
Obrazovanje	40
Pravna analiza	40
Upis dece sa smetnjama u razvoju u školu	40
Mere podrške	41
Drugi važni zakonski aspekti inkluzivnog obrazovanja	42
Analiza prakse	43
Istraživanje o praksi osnovnih škola u inkluzivnom obrazovanju	44
Mere podrške	45
Podizanje kapaciteta zaposlenih u školama	47
Anketa sa roditeljima dece sa intelektualnim teškoćama	49
Obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju koja žive u ustanovama socijalne zaštite	50
Zaključak	54

Rad i zapošljavanje	55
Pravna analiza i analiza politika	55
Ko može da radi?	55
Procena radne sposobnosti	55
Afirmativne mere	56
Zabrana diskriminacije i zaštita	57
Posebni oblici zapošljavanja	57
Budući strateški prioriteti	58
Praksa	58
Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u praksi	58
Uloga Nacionalne službe za zapošljavanje: procene radne sposobnosti i pozitivne mere	59
Zapošljavanje na otvorenom tržištu	61
Zapošljavanje u zaštićenim uslovima	61
Zaključak	65
Zaključni komentar	66
Aneks I	67
Metodologija	67
Bibliografija	69

UVOD

Ovaj izveštaj deo je šireg regionalnog izveštaja o položaju osoba sa intelektualnim teškoćama u zemljama jugoistočne Evrope, u čijoj su izradi učestvovala tri organizacije – Savez organizacija za podršku osobama s intelektualnim teškoćama Federacije Bosne i Hercegovine SUMERO, Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S i Kosovo Mental Disability Rights Initiative (K-MDRI). Regionalna saradnja ove tri organizacije uspostavljena je u okviru Balkanske mreže za socijalnu inkluziju (Balkan Regional Network for Social Inclusion), kojom koordinira People in Need (PIN). Zajednička akcija ovih organizacija u zemljama koje su istorijski i kulturološki povezane pružila je jedinstvenu priliku za saradnju u prevazilaženju sličnih prepreka koje vode neravnopravnom položaju osoba sa invaliditetom u društvu.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom jednako štiti osobe sa invaliditetom, bez obzira na vrstu ili stepen poteškoća. Ipak, osobe sa intelektualnim teškoćama često nisu obuhvaćene reformskim procesima koji se njih tiču. Kroz ovaj izveštaj pokušali smo da predstavimo trenutni položaj dece sa smetnjama u razvoju i odraslih osoba sa intelektualnim teškoćama kroz nekoliko oblasti koje smatramo ključnim za život svakog pojedinca i pojedinke. Analiza zakonodavnog okvira i njegove praktične primene bila je usmerena na četiri člana Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom: član 12 – Jednako priznanje lica pred zakonom, član 19 – Samostalni život i uključenost u lokalnu zajednicu, član 24 – Obrazovanje i član 27 – Rad i zapošljavanje.

Smatramo da su gore navedeni članovi Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom od ključne važnosti za ispunjavanje najosnovnijih životnih potreba svih osoba, pa samim tim i osoba sa invaliditetom. Oni se međusobno prožimaju i tako stvaraju preduslov za ispešno ostvarivanje prava – kako bismo živeli samostalno, moramo imati mogućnost da donosimo odluke o svom životu i da zaradimo za život sopstvenim radom. Ali, za sve ovo nam je potrebno adekvatno obrazovanje kroz koje ćemo steći neophodne veštine i iskustvo. Dakle, ovaj izveštaj opisuje stanje u Srbiji po pitanju ostvarivanja prava garantovanih ovom konvencijom i ukazuje na aktivnosti koje javne vlasti i drugi akteri moraju preduzeti kako bi se ova prava i ostvarila. Prikupljene informacije mogu koristiti svim akterima uključenim u procesu reforme sistema socijalne zaštite, sistema obrazovanja, predstavnicima Evropske unije i zastupnicima prava osoba sa invaliditetom, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. One će olakšati dalje praćenje napora i postignuća države u cilju poštovanja i zaštite prava osetljivih grupa.

Izveštaj je posvećen deci sa smetnjama u razvoju, odraslim osobama sa invaliditetom i njihovim porodicama. Zahvaljujemo se Beogradskom centru za ljudska prava, preduzećima za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, osnovnim školama, osnovnim i višim sudovima, Ministarstvu rada i socijalne politike, ustanovama socijalne zaštite, Ministarstvu ekonomije i regionalnog razvoja i ostalim službama i pojedincima na podršci, pruženim informacijama i učešću u istraživanju.

REZIME

Osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji žive pod teškim okolnostima, na marginama društva i bez ikakvih mogućnosti za inkluziju. Mogućnosti koje su već ograničene i opštoj populaciji (kao što su pristup i kvalitet obrazovanja, zdravstvenih usluga i posla), još su i manje dostupne osobama sa invaliditetom. I u mnogim drugim životnim oblastima osobe sa intelektualnim teškoćama nailaze na velike prepreke. Čini se da nedavni razvoj legislature i politika nije postigao željene rezultate. Jedan od presudnih elemenata ovog neuspeha je izostanak vizije vladajućih institucija za pružanje ozbiljnih i sveobuhvatnih odgovora na probleme sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom. Uprkos značajnom, ali nedovoljnom, povećanju obima donešenih dokumenata i izražavanju volje za adresiranje problema invaliditeta u nedavnoj prošlosti, još uvek je potrebno pravilno sprovesti zakone i promeniti mentalni sklop glavnih aktera i opšte populacije tako da i oni prihvate i praktikuju ove ideale.

U julu 2009. godine, Srbija je ratifikovala Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom (UN CRPD), uključujući Opcioni protokol Konvencije. No, nije postignuta puna primena Konvencije i njenih članova. U određenim poljima, ponajpre u očuvanju mogućnosti nezavisnog donošenja odluka osoba sa invaliditetom, naponi u dostizanju standarda Konvencije nisu još ni započeli. Uz to, akutni problem u srpskom društvu ostaje to što ove osobe mogu biti lišene poslovne sposobnosti. Samo tokom 2010. godine, ukupno je 11,721 odraslih osoba bilo pod starateljstvom (to ne uključuje osobe koje su pod produženim roditeljskim pravom). Država još mora da ispuni svoju obavezu prema CRPD-u tako što će da uvede sistem koji će omogućavati osobama da sačuvaju mogućnost nezavisnog donošenja odluka. Mogućnost da se koriste državni zakoni da bi se oduzela poslovna sposobnost osobama sa invaliditetom pokazuje manjak razumevanja i posvećenosti vlasti pitanju osoba sa invaliditetom i njihove jednakosti sa ostalim građanima i građankama. Trenutno ne postoji nikakva strategija za uspostavljanje sistema koji će osobama sa invaliditetom omogućiti punu informisanost, uključivanje u donošenje odluka i aktivno učešće u životu.

Lišavanje poslovne sposobnosti i stavljanje pod starateljstvo regulisano je arhaičnim zakonima. Prema tim, trenutno važećim zakonima, ovaj postupak se vrlo često koristi u slučaju osoba sa intelektualnim teškoćama. Na osnovu opažanja koja su proizašla iz ove studije, može se reći da su osobe koje su lišene poslovne sposobnosti proizvoljno ocenjene nesposobnima da se brinu o sebi samo na osnovu njihovih intelektualnih ili psihosocijalnih teškoća. Osobe koje su lišene poslovne sposobnosti upadaju u začarani krug gde im se s jedne strane ne dopušta da odlučuju o svom životu i da aktivno učestvuju u društvu, a s druge strane im se ne pruža odgovarajuća podrška kojom bi razvijali ove veštine neophodne za samostalni život. Osobe bez poslovne sposobnosti automatski postaju žrtve vlastite nemogućnosti da ostvare brojna druga temeljna prava, kao što su pravo na brak, na rad, ili biračko pravo.

Uočen je značajan izostanak mera zaštite koje bi morale postojati pri samom postupku odlučivanja o nečijem lišavanju poslovne sposobnosti. U ubedljivo najvećem broju slučajeva, sudovi su presudili u korist osobe koja je pokrenula postupak, odnosno koja je predložila lišavanje poslovne sposobnosti osobe. Ne postoji mogućnost periodičkog preispitivanja slučaja, dok praktično da ne postoje slučajevi vraćanja poslovne sposobnosti. U najvećem broju slučajeva, osobe se lišavaju poslovne sposobnosti u potpunosti iako postoji mogućnost delimičnog lišavanja, i tako se onemogućavaju da uživaju u barem nekim pravima koja su im garantovana. Uočeno je nekoliko pozitivnih primera kada su sudovi odlučili da očuvaju poslovnu sposobnost osobe, ali, nažalost, takvi slučajevi su izuzetno retki.

Nesposredan prioritet Srbije ostaje da razvije mehanizme za pomoć osobama sa invaliditetom, primarno osobama sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama u odlučivanju da bi se promenila praksa lišavanja njihove poslovne sposobnosti. Imperativ je da ove osobe mogu ostvariti svoje garantovano pravo na aktivno učešće u društvenom i političkom životu, a to se jedino može ostvariti njihovim osnaživanjem da donose odluke o svom životu, po potrebi i uz podršku. Uporedo sa uspostavljanjem mehanizama koji će ovim ljudima pružiti potrebnu podršku u odlučivanju, potrebno je promeniti postojeću legislativu koja se primenjuje na lišavanje poslovne sposobnosti, tako što će se ove ograničavajuće odredbe eliminisati iz zakona.

U skladu sa svojim ciljem unapređivanja kvaliteta brige i dostupnih usluga, Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana predviđa uspostavljanje definisanih setova standarda i akreditacija u oblasti socijalne zaštite. Uspostavljujući standarde koji se odnose na broj stručnih radnika, vrste obuka i ostale kriterijume za uspešno pružanje usluga socijalne zaštite, osigurava se da i osobe sa invaliditetom postanu primaoci usluga koje će imati minimum kvaliteta. Očekivani rezultati u obliku niza pravilnika, moraće biti praćeni i pažljivo razmatrani u budućnosti.

Trenutno važeći zakoni i strategije socijalne zaštite nisu adekvatno pristupili problematici deinstitucionalizacije. Novi zakon o socijalnoj zaštiti nije jasno postavljen prema rezidencijalnim ustanovama za osobe sa invaliditetom. Iako sadrži elemente koji osiguravaju razvoj alternativa rezidencijalnim ustanovama (životu u instituciji), zakon nije uverljiv u ovom smislu i ne šalje jasnu i čvrstu poruku naglašavanjem potpune orijentacije prema životu u zajednici. Ne ostvaruje se ni planirano smanjenje institucionalnih kapaciteta. Strategija za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom uz razvoj specifičnih usluga, predviđa i porodični smeštaj i manje smeštajne kapacitete za odrasle sa invaliditetom. Međutim, strategija zaključuje da će jedan broj korisnika ostati u socijalnom sistemu rezidencijalnih ustanova.

Institucionalni život za decu i odrasle osobe sa intelektualnim teškoćama u potpunosti je nezadovoljavajući. Uočljiva je vrlo visoka stopa smrtnosti u ovim ustanovama. Prenatranost i manjak privatnosti su zajednički problem svih ovih ustanova. Smeštanje osobe u neku ustanovu najčešće rezultira dugotrajnim smeštajem, koji je vrlo često i doživotan. U ustanovama se neprekidno krše ljudska prava. Problemi koji zahtevaju neodložno rešavanje su nezakonita segregacija, prekomerna upotreba lekova, manjak razumevanja potreba korisnika i nejednako postupanje prema korisnicima. Nadalje, deca smeštena pod institucionalnu brigu ne ostvaruju svoje osnovno pravo na obrazovanje. Od tri deteta školskog uzrasta više od dvoje ne dobija nikakav oblik obrazovanja.

S druge strane, razgovori s osobama sa invaliditetom i njihovim predstavnicima pokazuju veliki interes i potrebu za razvijanjem resursa za život u zajednici, kao i za to da i njima postanu dostupne sve postojeće usluge. Pokazalo se kao naročito potrebno uspostavljanje i finansiranje resursa u zajednici koji će omogućiti zaživaljavanje stanovanja uz podršku. S druge strane, važno je da ustanove ne dobijaju finansijska sredstva za proširivanje kapaciteta i usluga, već da se sredstva isključivo usmere na usluge koje će se razvijati u zajednici. Iz diskusija je bilo očigledno da, nažalost, institucionalna kultura još uvek dominira u zaštiti osoba sa invaliditetom, a finansijska sredstva se ne koriste za poboljšanje kvaliteta usluga u zajednici, kao ni dostizanje cilja samostalnog života u zajednici ovih osoba.

Nedavno usvojen Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja je pogodan za ostvarivanje prava deteta uopšte, a to se posebno odnosi i na decu sa smetnjama u razvoju. Kao takav, može se reći da je usklađen sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom. Vrlo je ohrabrujuće da se deca sa smetnjama u razvoju ne usmeravaju automatski na specijalno obrazovanje, već da je to moguće samo uz izričit pristanak roditelja. Stručne međuresorne komisije za procenu potreba deteta sa smetnjama u razvoju imaju nadležnost da upute samo mišljenje o tome koji tip škole bi bio najadekvatniji za dete, kao i to koju vrstu podrške određeno dete treba da bi zadovoljilo svoje potrebe u obrazovanju, ali i šire. Postavljen je okvir za razvijanje pedagoškog profila i individualnog obrazovnog plana za svu decu kojoj je potrebna dodatna pažnja. Pedagoški profil i individualni obrazovni plan predstavljaju mere za prilagođavanje obrazovnog programa i načina podučavanja svakog deteta sa smetnjama u razvoju. Međutim, samo nešto više od polovine dece sa intelektualnim teškoćama u specijalnim i redovnim školama ima izrađen pedagoški profil, dok otprilike samo jedna trećina ima izrađen individualni obrazovni plan. Ovo može biti rezultat i činjenice da škole kontinuirano iskazuju potrebu za obukama osoblja, pogotovo u oblasti praktične primene zakona i odgovarajućih pravila.

Ocenjivanje sposobnosti neke osobe ne sme se dovoditi u vezu s njenim temeljnim pravima, kao ni statusom invalidnosti. Ovo, kao što važi za svakodnevno funkcionisanje i odlučivanje, važi i za rad i zapošljavanje. Moraju se ukloniti prepreke sa kojima se osobe sa intelektualnim teškoćama suočavaju pri zapošljavanju. Kroz izmenu svrhe i prirode procene radne sposobnosti i uklanjanje pravnih barijera koje onemogućavaju osobe sa intelektualnim teškoćama bez poslovne sposobnosti da se zaposle, biće moguće otrgnuti se od koncepta da se osobe sa intelektualnim teškoćama mogu

i trebaju angažovati isključivo u segregisanim zaštitnim radionicama. Usmeravanjem afirmativnih mera na populaciju osoba sa invaliditetom, te podsticanjem i edukovanjem poslodavaca za njihovo zapošljavanje, biće moguće i za njih otvoriti radna mesta i na otvorenom tržištu rada.

RAVNOPRAVNOST PRED ZAKONOM

Pravna analiza¹

Ustavom Republike Srbije je propisano da svaka osoba ima pravnu sposobnost. Punoletstvom (sa 18 godina) osoba stiče i sposobnost da samostalno odlučuje o svojim pravima i obavezama (zapravo, stiče poslovnu sposobnost).²

Pitanje lišavanja poslovne sposobnosti i postavljanja odrasle osobe pod starateljstvo regulisano je propisima koji su stari više decenija i stoga veoma zastareli. Relevantne odredbe nisu objedinjene, već se nalaze u mnogim propisima. Osnovne odredbe kojima se reguliše starateljstvo i lišavanje poslovne sposobnosti se nalaze u Porodičnom zakonu i Zakonu o vanparničnom postupku (donet je 1982. godine i noveliran više puta, ali bez posebnih izmena kada je u pitanju ova materija). Pojedine odredbe su sadržane i u Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, Krivičnom zakoniku, Izbornim zakonima, Zakonu o obligacionim odnosima, kao i nekim drugim zakonima. Ovi zakoni pojašnjavaju status osobe lišene poslovne sposobnosti u specifičnim oblastima koje se njima regulišu.

Razlozi za produžavanje roditeljskog prava i lišavanje poslovne sposobnosti

Pitanje punoletstva i poslovne sposobnosti nije regulisano samo Ustavom Republike Srbije, već i Porodičnim zakonom³, koji propisuje da se punoletstvo stiče sa navršenom 18. godinom života. Poslovna sposobnost stiče se punoletstvom ili sklapanjem braka pre punoletstva uz dozvolu suda. Roditeljsko pravo prestaje kada dete napuni 18 godina ili stekne punu poslovnu sposobnost pre punoletstva⁴. Zakon poznaje tri tipa ograničenja poslovne sposobnosti: potpuno lišavanje poslovne sposobnosti, delimično lišavanje poslovne sposobnosti i produženje roditeljskog prava.

Prema ovom zakonu, osoba koja „zbog bolesti ili smetnji u psihofizičkom razvoju nije sposobna za normalno rasuđivanje, te zbog toga nije u stanju da se sama stara o sebi i zaštiti svojih prava i interesa” može biti potpuno lišena poslovne sposobnosti.⁵ Poslovna sposobnost ovih osoba je jednaka poslovnoj sposobnosti mlađih maloletnika (dete ispod 14 godina).⁶

Zakon, takođe, propisuje da odrasla osoba koja, zbog bolesti ili smetnji u psihofizičkom razvoju, „svojim postupcima neposredno ugrožava sopstvena prava i interese ili prava i interese drugih lica” može biti delimično lišena poslovne sposobnosti.⁷ Poslovna sposobnost ovih osoba jednaka je poslovnoj sposobnosti starijih maloletnika (dete od 14 do 18 godina).⁸

Roditeljsko pravo može da se produži pre nego što dete postane punoletno ako je dete „nesposobno da se samo stara o sebi i o zaštiti svojih prava odnosno interesa, ili ako, zbog bolesti ili smetnji u psihofizičkom razvoju, svojim postupcima ugrožava sopstvena prava i interese”.⁹ Zakon ne izjednačava izričito status osoba nad kojima je produženo roditeljsko pravo sa statusom lica koja su potpuno ili delimično lišena poslovne sposobnosti. Međutim, pošto osoba nad kojom je produženo roditeljsko pravo ima pravni status maloletnika, odnosno – nije stekla poslovnu sposobnost, može se zaključiti da je status osoba nad kojima je produženo roditeljsko pravo u svemu izjednačen sa statusom onih osoba koje su potpuno lišene poslovne sposobnosti.

¹ Veliki deo ove analize preuzet je iz publikacije: Kosana Bekker: „Pravo da donesem odluku”, Pančevo, maj 2010, Inicijativa za Inkluziju VelikiMali.

² Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2006, Ustav Republike Srbije, član 37.

³ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005 i 72/2011, Porodični zakon, član 11.

⁴ Porodični zakon, član 84, stav 1, tačke 1. i 2.

⁵ Ibid, član 146, stav 1.

⁶ Ibid, član 146, stav 2.

⁷ Ibid, član 147, stav 1.

⁸ Ibid, član 147, stav 2

⁹ Ibid, član 85.

Posledice lišavanja poslovne sposobnosti ili produženja roditeljskog prava

Prema Porodičnom zakonu, osobe koje su potpuno lišene poslovne sposobnosti mogu da preduzimaju pravne poslove manjeg značaja i ne mogu da preduzimaju pravne poslove kojima stiču prava i obaveze.¹⁰ Posledice produženja roditeljskog prava su u suštini iste. Sa druge strane, sudskom odlukom o delimičnom lišavanju poslovne sposobnosti određuju se pravni poslovi koje lice delimično lišeno poslovne sposobnosti može, odnosno, ne može samostalno preduzimati.¹¹

Kao što je već pomenuto, oduzimanjem poslovne sposobnosti osoba je onemogućena da samostalno odlučuje o različitim aspektima svog života. Ovo ograničenje se konkretizuje kroz druge zakone, pa je osobi koja je lišena poslovne sposobnosti zabranjeno:

- sklapanje ugovora (Zakon o obligacionim odnosima, član 999) – po pravilu, ovo sprečava kupovinu ili prodaju imovine i bilo kakav oblik zapošljavanja;
- sklapanje braka (Porodični zakon, član 18);
- vršenje roditeljskog prava (Porodični zakon, član 77, stav 1; član 91, stav 1; i član 113, stav 3);
- samostalno preduzimanje pravnih poslova (Zakon o parničnom postupku, član 74, stav 1);
- glasanje (Zakon o izboru predsednika Republike, član 2);
- sticanje državljanstva (Zakon o državljanstvu Republike Srbije, član 18);
- donošenje odluke o prekidu trudnoće (Zakon o postupku prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama, član 2, stav 2);
- donošenje odluke o medicinskim procedurama (Zakon o zdravstvenoj zaštiti, član 35, stav 1);
- da mu se transplantira organ (Zakon o transplantaciji organa, član 21, stav 1);
- osnivanje radnje (Zakon o privatnim preduzetnicima, član 8, stav 1, tačka 2);
- osiguranje pod jednakim uslovima sa drugima (član 5. Opštih uslova za osiguranje lica od posledica nesrećnog slučaja (nezgode) Kompanije Dunav osiguranje a.d.o. Beograd).

Navedeni su samo neki primeri koji ilustruju koliko su duboko i široko rasprostranjene posledice oduzimanja poslovne sposobnosti, ukorenjene u pravnom okviru Srbije. Za detaljniju listu pravnih posledica, možete da pogledate publikaciju „Pravo da donesem odluku”.¹² Ova publikacija prikazuje posledice pravne pretpostavke koja osobu, koju je sud proglasio poslovno nesposobnom, tretira kao nesposobnu da odlučuje o mnogim aspektima vlastitog života.

Postupak lišavanja poslovne sposobnosti

Lišavanje poslovne sposobnosti se odvija kroz dva povezana, ali ipak pravno odvojena, procesa: oduzimanje poslovne sposobnosti kao sudski postupak (prema Zakonu o vanparničnom postupku¹³) i postavljanje staratelja od strane organa starateljstva kao upravni postupak (prema Zakonu o opštem upravnom postupku¹⁴). Materijalne odredbe kojima se reguliše poslovna sposobnost, starateljstvo i produženje roditeljskog prava sadržane su u Porodičnom zakonu.

Postupak lišavanja poslovne sposobnosti pokreće i vodi sud po službenoj dužnosti ili na inicijativu organa starateljstva, bračnog druga, deteta ili roditelja osobe kod koje su se stekli zakonski uslovi za lišavanje, odnosno ograničenje poslovne sposobnosti.¹⁵ Postupak se pokreće i po predlogu babe, dede, brata, sestre, kao i unuka, ako sa tom osobom žive u porodičnoj zajednici.¹⁶ Predlog za pokretanje može da podnese i osoba kod koje su se stekli uslovi za lišavanje poslovne sposobnosti, ukoliko

¹⁰ Ibid, član 64, stav 1.

¹¹ Ibid, član 147, stav 3.

¹² Kosana Bekker: „Pravo da donesem odluku“, Pančevo, 2010 Inicijativa za Inkluziju VelikiMali, str. 24-27; dostupno i na <http://www.velikimali.org/doc/Publikacija.pdf>

¹³ Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije, br. 25/82 i 48/1988 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 46/95 i 18%2005, Zakon o vanparničnom postupku.

¹⁴ Službeni glasnik Savezne Republike Srbije, br. 33/97, 31/2001 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 30/2010, Zakon o opštem upravnom postupku.

¹⁵ Zakon o vanparničnom postupku, član 32, stav 1.

¹⁶ Ibid, član 32, stav 2.

može da shvati značenje i pravne posledice svog predloga.¹⁷ Predlog mora da sadrži činjenice na kojima se zasniva, kao i dokaze kojima se te činjenice utvrđuju ili čine verovatnim.¹⁸

Odluka o lišavanju poslovne sposobnosti donosi se u vanparničnom postupku¹⁹, a zasniva se na mišljenju najmanje dva nezavisna medicinska veštaka o mentalnom („duševnom”) stanju osobe i sposobnosti rasuđivanja.²⁰ Oni moraju da veštače u prisustvu sudije.²¹ Ovakvo zakonsko rešenje dovodi do zaključka da je namera zakonodavca bila da se razvija praksa da sudija prisustvuje veštačenju mentalnog stanja osobe. To može biti rezultat toga što je zakonodavac prepoznao povećanu ranjivost i podložnost zloupotrebama osoba sa psihosocijalnim i intelektualnim teškoćama koje se često podvrgavaju ovom postupku.

Zakon je jasan i po pitanju učešća osobe u postupku – naime, propisano je da će sud lično saslušati osobu prema kojoj se vodi postupak lišavanja poslovne sposobnosti, a ako se ona nalazi u zdravstvenoj ustanovi, po pravilu će je saslušati u toj ustanovi, gde će se održati i ročište.²² Sud može odustati od saslušanja osobe prema kojoj se postupak vodi, samo „ako bi to moglo da bude štetno po njegovo/njeno zdravlje ili ako saslušanje uopšte nije moguće s obzirom na duševno ili fizičko stanje osobe.”²³ Ova odredba je nedovoljno jasno formulisana i otvara prostor za proizvoljno tumačenje. Sâmo postojanje izuzetka izaziva bojazan da bi sudovi mogli često da koriste zdravstveno stanje kao osnov za opravdavanje odluke da ne saslušaju osobe sa psihosocijalnim teškoćama. Što se tiče ograničenja saslušanja osoba na osnovu zdravstvenog stanja, veoma bi bilo važno identifikovati slučajeve u kojima stvarno nije moguće saslušanje osobe zbog zdravstvenog stanja. Moramo pretpostaviti da su takvi slučajevi, ako uopšte i postoje, veoma retki.

U slučajevima kada sud ne saslušava samu osobu, dužan je da sasluša staratelja/ku, odnosno privremenog zastupnika/cu, predlagača/icu i druga lica koja mogu da daju potrebna obaveštenja o životu i ponašanju osobe prema kojoj se vodi postupak, kao i o drugim važnim okolnostima.²⁴ Po potrebi, sud može podatke o ovim činjenicama da pribavi i od drugih pravnih ili fizičkih lica koja tim podacima raspolažu.

Pravosnažna sudska odluka o lišavanju poslovne sposobnosti mora biti odmah dostavljena organu starateljstva.²⁵ Ova odluka beleži se u matičnim knjigama,²⁶ a ako osoba poseduje imovinu, odluka se beleži u javnom registru prava na nepokretnosti.²⁷

Protiv rešenja o lišavanju poslovne sposobnosti, osoba koja je lišena poslovne sposobnosti može izjaviti žalbu bez obzira na svoje mentalno („duševno”) stanje.²⁸ Ovo rešenje je izuzetno važno sa aspekta mogućnosti korišćenja pravnih lekova, ali gubi na svojoj praktičnoj važnosti kada osoba nije saslušana u postupku, kada osoba ne dobije sudska odluku o oduzimanju poslovne sposobnosti i/ili kada joj je potrebna podrška da razume odluku ili sâm proces.

Vraćanje poslovne sposobnosti

Sudska odluka o oduzimanju poslovne sposobnosti donosi se na neodređen vremenski period i ne postoji obaveza njenog preispitivanja. Vraćanje poslovne sposobnosti je moguće – propisano je da sud može, po službenoj dužnosti ili na inicijativu organa starateljstva ili drugih ovlašćenih predlagača, uključujući i osobu lišenu poslovne sposobnosti, da donese odluku o vraćanju poslovne sposobnosti.²⁹ Ipak, pošto zakon ne zahteva da početna odluka podleže periodičnom preispitivanju, sud nema načina da dobije informacije koje bi možda vodile do vraćanja poslovne sposobnosti.

¹⁷ Ibid, član 32, stav 3.

¹⁸ Ibid, član 33, stav 1.

¹⁹ Porodični zakon, član 149, stav 1.

²⁰ Zakon o vanparničnom postupku, član 38, stav 1.

²¹ Ibid, član 38, stav 2. Osim kada se odvija u stacionarnoj zdravstvenoj ustanovi.

²² Ibid, član 36, stav 1.

²³ Ibid, član 36, stav 2.

²⁴ Ibid, član 37.

²⁵ Porodični zakon, član 149, stav 2.

²⁶ Ibid, član 150, stav 1.

²⁷ Ibid, član 150, stav 2.

²⁸ Zakon o vanparničnom postupku, član 40, stav 3.

²⁹ Porodični zakon, član 148.

Postoje i druga dodatna praktična ograničenja u regulisanju vraćanja poslovne sposobnosti. Dok zakon dozvoljava samoj osobi koja je lišena poslovne sposobnosti da pokrene proces vraćanja poslovne sposobnosti, on ne obavezuje sud ili državna tela da informišu osobe kojih se to tiče o postojanju te mogućnosti. Nadalje, zakonom je propisano da je vraćanje poslovne sposobnosti moguće „kada prestanu razlozi zbog kojih je osoba bila lišena poslovne sposobnosti.”³⁰ Međutim, ako je sâm invaliditet razlog oduzimanja poslovne sposobnosti, takvo rešenje neće pomoći osobi da vrati poslovnu sposobnost, jer invaliditet ne može jednostavno nestati. U takvim slučajevima, kriterijumi za vraćanje poslovne sposobnosti neće biti ispunjeni.

Starateljstvo – procedura, tipovi i uloge

Nakon sudskog postupka lišavanja poslovne sposobnosti, u roku od 30 dana od donošenja sudske odluke o oduzimanju poslovne sposobnosti, organ starateljstva³¹ postavlja staratelja osobi da zaštiti njegova/njena prava i interese. Lica koja se smatraju sposobnim za rasuđivanje imaju pravo da predlože staratelja.³² Ipak, pošto je „nesposobnost normalnog rasuđivanja” osnova potpunog lišavanja poslovne sposobnosti, iz toga sledi da se osobe koje su potpuno lišene poslovne sposobnosti ne konsultuju kada im se postavljaju staratelji. Konačna odluka sadrži plan starateljstva, ime staratelja i odluku o smeštaju osobe. Ako osoba ima imovinu, popis i procenu vrednosti te imovine vrši stalna komisija organa starateljstva.

Propisano je da ne može biti imenovan/a za staratelja/ku osoba čiji su interesi u suprotnosti sa interesima lica pod starateljstvom.³³ Takođe, postoji mogućnost žalbe koja se može podneti Ministarstvu rada i socijalne politike u roku od 15 dana od dana prijema odluke. Lica ovlašćena za podnošenje žalbe su staratelj/ka ili lice koje ima pravni interes.³⁴ Iako ova odredba upućuje na to da bi osoba mogla sama da se žali, ovako neprecizno formulisanje odredbe ostavlja proceduru nejasnom. Relevantno ministarstvo potvrdilo je da zaista prima žalbe koje podnose same zainteresovane osobe, čak i kada ih ne podržavaju staratelji/ke ili organ starateljstva.³⁵ Tako važna odluka ipak ne bi trebalo da bude prepuštena diskreciji državnih tela.

Porodični zakon, takođe, definiše tipove starateljstva i obaveze i prava staratelja/ki. On dopušta da jedna osoba bude postavljena za staratelja/ku jednoj osobi, da jedna osoba bude postavljena za staratelja/ku za više osoba koje su lišene poslovne sposobnosti (staratelj/ka više štićenika/ca), direktori i zaposleni u rezidencijalnim ustanovama da budu postavljeni za staratelje osobama smeštenim u tim institucijama (kolektivni staratelji), organ starateljstva da bude postavljen za staratelja (neposredni staratelj) i privremene staratelje/ke.

Dužnost staratelja/ke je savesno staranje o osobi koja je pod starateljstvom. Staratelj/ka je obavezan/a da preduzme sve neophodne napore da se osoba što pre osposobi za samostalan život.³⁶ Ovo isto tako znači da staratelj/ka treba da pokrene postupak vraćanja poslovne sposobnosti kada osoba sa invaliditetom ponovo bude sposobna za samostalan život. Isto tako, staratelj/ka je obavezan/a da posećuje osobu i da informiše organ starateljstva o uslovima života osobe lišene poslovne sposobnosti.³⁷ Iako staratelj/ka ima obavezu da posećuje odraslu osobu koja je pod starateljstvom, učestalost tih poseta ostaje nedefinisana. Osim toga, druge važne obaveze staratelja/ke su da predstavlja osobu u pravnim stvarima, pribavlja sredstva za izdržavanje, upravlja i raspolaže imovinom te osobe. Sa prethodnim dopuštenjem organa starateljstva, staratelj/ka može da raspolaže³⁸ imovinom koja pripada osobi pod starateljstvom.³⁹ Isto tako, uz odobrenje organa starateljstva, prihod od imovine osobe pod starateljstvom može se koristiti da bi se plaćali troškovi starateljstva.⁴⁰

³⁰ Ibid, član 148; slično, član 85. definiše iste kriterijume za ukidanje produženog roditeljskog prava.

³¹ U sistemu socijalne zaštite Srbije, ulogu organa starateljstva vrše centri za socijalni rad.

³² Porodični zakon, član 127.

³³ Ibid, član 128, stavovi 3. i 4.

³⁴ Ibid, član 333, stav 5.

³⁵ Javna konferencija MDRI-S i Beogradskog centra za ljudska prava: „Poslovna sposobnost kao ljudsko pravo u Srbiji“, Beograd, 28. oktobar 2011.

³⁶ Porodični zakon, član 136, stav 2.

³⁷ Ibid, član 136, stav 3.

³⁸ Ibid, član 140, stav 2. Raspolaganje nasuprot upravljanju odnosi se na prodaju i kupovinu imovine.

Može se reći da ipak ne postoje adekvatni mehanizmi za kontrolu rada staratelja/ke. Staratelj/ka ima obavezu da organu starateljstva podnosi izveštaje i polaže račune o svom radu početkom svake kalendarske godine za prethodnu godinu (redovni izveštaj), kada organ starateljstva to zatraži (vanredni izveštaj), odnosno nakon prestanka starateljstva (završni izveštaj). Izveštaj staratelja/ke treba da sadrži podatke o ličnosti osobe koja je pod starateljstvom, o uslovima smeštaja, zdravlju, vaspitavanju i obrazovanju, kao i o svemu drugom što je od značaja za ličnost osobe pod starateljstvom uključujući i podatke o upravljanju i raspolaganju imovinom osobe pod starateljstvom, prihodima i rashodima u proteklom periodu, kao i konačno stanje imovine.⁴¹ Iako postoji obaveza izveštavanja organu starateljstva, teško je proceniti ponašanje i obaveze staratelja/ke, naročito u slučajevima u kojima je staratelj/ka osoba zaposlena u organu starateljstva. Isto tako, problematično je što je organ starateljstva koji postavlja staratelja/ku u isto vreme odgovoran i za kontrolisanje i procenjivanje rada staratelja/ke.

Kada osoba nema srodnike ili kada srodnici ne žele da budu staratelji/ke, organ starateljstva postavlja jednog od svojih zaposlenih za obavljanje dužnosti staratelja/ke. Postavljanje zaposlenih u organu starateljstva da obavljaju dužnosti staratelja/ke verovatno proizvodi neadekvatne rezultate, pogotovo ako su te dužnosti nedovoljno jasno definisane, naročito uzimajući u obzir ograničen broj socijalnih radnika zaposlenih u centrima za socijalni rad u Srbiji.

Pritužbu na rad staratelja/ke organu starateljstva može podneti osoba koja je pod starateljstvom ako je sposobna za rasuđivanje i drugo lice koje ima pravni interes.⁴² Organ starateljstva dužan je da razreši staratelja/ku u roku od 30 dana od dana kada utvrdi da on/a obavlja dužnost staratelja/ke nesavesno, kada zloupotrebljava svoj položaj ili kada nastanu okolnosti koje ga diskvalifikuju za obavljanje dužnosti staratelja/ke.⁴³

Mere zaštite uglavnom nisu jasno razrađene zakonom i ne postoje sankcije za staratelja/ku koji/a ne ispunjava svoje obaveze, kao što su posete osobi koja je pod njegovom/njenom zaštitom. Isto tako, mora se naglasiti da ne postoje rešenja koja bi obavezivala staratelja/ku da se konsultuje sa osobom lišenom poslovne sposobnosti o bilo kom aspektu života ove osobe.

³⁹ Ibid, član 140, stav 3. Glavnicu imovine štićenika staratelj može upotrebiti samo za njegovo izdržavanje ili kada to zahteva neki drugi važan interes štićenika.

⁴⁰ Ibid, član 143. i 144. Staratelj ima pravo na naknadu troškova. Takvi troškovi se plaćaju pre svega iz prihoda lica pod starateljstvom, osim ako se time ne ugrožava štićenikovo izdržavanje.

⁴¹ Ibid, član 142.

⁴² Može se primeniti isti komentar kao u slučajevima žalbi protiv prvog imenovanja staratelja.

⁴³ Porodični zakon, član 133.

ANALIZA PRAKSE

Tačan broj osoba lišenih poslovne sposobnosti u Srbiji nije poznat. Ipak, podaci centara za socijalni rad pokazuju da je 2010. godine ukupno 11.721 odrasla i stara osoba u Srbiji bila pod stalnim starateljstvom.⁴⁴ Isti podaci pokazuju da od 2007. godine, broj odraslih i starih osoba pod starateljstvom stalno raste.

Boj odraslih pod starateljstvom⁴⁵

Kategorija/Godina	2007	2008	2009	2010
Broj odraslih (uključujući i stara lica) pod starateljstvom	9,365	10,205	11,393	11,721
Broj odraslih (uključujući i stara lica) pod privremenim starateljstvom	5,233	6,813	6,550	6,823
Ukupno	14,598	17,018	17,943	18,544

Međutim, ove brojke ne uključuju osobe nad kojima je produženo roditeljsko pravo, jer one formalno nisu lišene poslovne sposobnosti, iako su izložene istim ograničenjima u ostvarivanju svojih prava. Zatim, ovi podaci ne ukazuju na različite tipove lišavanja poslovne sposobnosti na najosnovnijem nivou: zapravo, broj osoba koje su potpuno ili delimično lišene poslovne sposobnosti. Takođe, ne postoje zbirni podaci o oblastima u okviru kojih osobe mogu ili ne mogu da donose odluke i da delaju, niti postoje podaci o imovini kojom ove osobe ne mogu da raspolažu. Dok lokalne vlasti vode matične knjige o statusu lica u njihovim opštinama (rođenja, smrti, promene u poslovnoj sposobnosti, imovini), čini se da država za sada nije prepoznala važnost stvaranja jedinstvene baze podataka o populaciji lišenoj poslovne sposobnosti.

Do nedavno, praksa lišavanja poslovne sposobnosti bila je skoro potpuno nepoznata široj javnosti, osim povremenih dokaza proizašlih iz slučajeva osoba koje su se obratile organizacijama civilnog društva ili kancelariji Zaštitnika građana u Srbiji. Iz tih pojedinačnih priča moglo se zaključiti da su postojali slučajevi u kojima su staratelji/ke zloupotrebljavali svoje dužnosti, kao i da se ne primenjuju uvek zaštitne mere, naročito u odnosu na upravljanje novcem i imovinom.

Sudska praksa u oblasti poslovne sposobnosti

Da bi se razjasnila postojeća praksa, kao prvi korak, bilo je neophodno istražiti sudski postupak da bi se došlo do rezultata o:

- profilu osoba lišenih poslovne sposobnosti;
- osnovama lišavanja;
- odnosu delimičnog i potpunog lišavanja;
- kritičnim tačkama koje su presudne da sud donese odluku o delimičnom a ne potpunom lišenju;
- primeni proceduralnih zaštitnih mera koje propisuje zakon;
- delotvornosti pristupa sudovima osobama koje su jednom lišene poslovne sposobnosti;
- delotvornosti propisa za vraćanje poslovne sposobnosti;
- delotvornosti zastupanja osobe tokom procesa; i
- vezi između lišavanja poslovne sposobnosti i institucionalizacije.

Iz podataka koje su zajednički prikupili MDRI-S i Beogradski centar za ljudska prava o sudskoj praksi u Srbiji⁴⁶, došli smo do odgovora na neka od ovih pitanja.

⁴⁴ Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2010. godinu, Beograd, mart 2011, str. 46. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestavanje/IZVESTAJ%20CSR%202010%20-%20FINAL.pdf>

⁴⁵ Ibid, str. 46-47.

⁴⁶ Za informacije o metodologiji videti Aneks.

Prema ovim podacima, najveći broj slučajeva odnosio se na lišavanje poslovne sposobnosti (oko 90%), dok je oko 10% bilo produženje roditeljskog prava. Beznačajan broj slučajeva odnosio se na vraćanje poslovne sposobnosti (0,5%). Ovaj nizak broj ukazuje na ozbiljnu nedelotvornost pristupa sudu za osobe lišene poslovne sposobnosti.

Sudska praksa prema vrsti zahteva za sprovođenje postupka

Kategorija/Učestalost	# slučajeva	% slučajeva
Oduzimanje poslovne sposobnosti	899	90.2%
Produženje roditeljskih prava	93	9.3%
Vraćanje poslovne sposobnosti	5	0.5%
Ukupno	997	100%

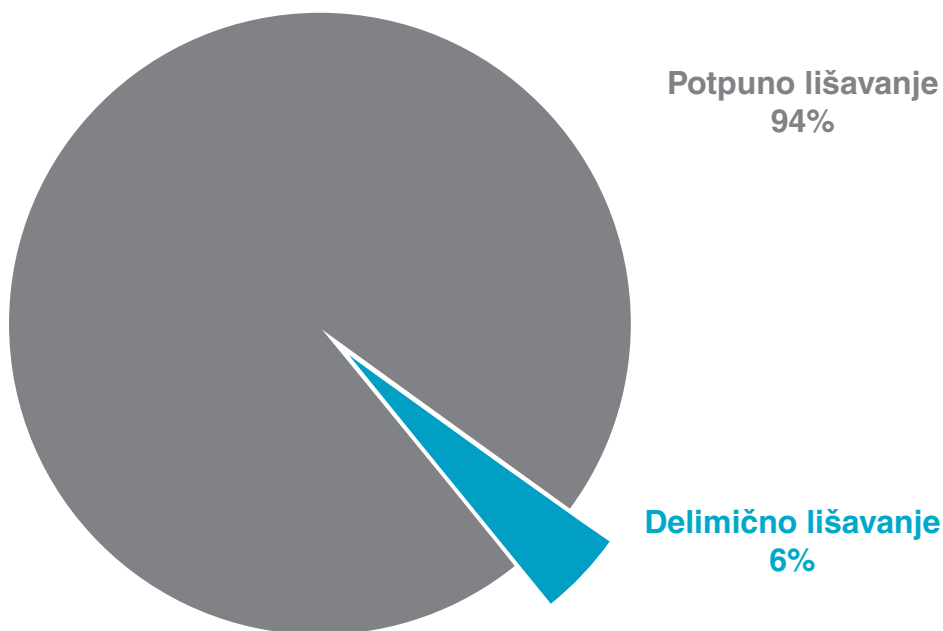
Važno je pomenuti i statistiku odluka koje su doneli sudovi. Od 899 zahteva da se osoba liši poslovne sposobnosti, samo je u 13 slučajeva taj zahtev odbijen?⁴⁷ Slično tome, u slučaju svih 93 zahteva za produženje roditeljskog prava, sud je, bez izuzetka, doneo odluku da produži roditeljsko pravo. Takođe, primetili smo da se delimično lišavanje, koje je jedna od zakonskih mogućnosti, retko koristi. Od svih 899 slučajeva zahteva za lišavanje poslovne sposobnosti, u samo 54 (6,1%) je doneta odluka o delimičnom lišavanju – gde je sud ograničio donošenje odluka samo u određenim oblastima. Najčešće se to odnosilo na odluke o medicinskom tretmanu ili upravljanju finansijama ili imovinom. Sud je obično navodio više od jedne oblasti u kojima je ograničeno odlučivanje. Ipak, u četiri slučaja, sud nije naveo ni jednu oblast u kojoj osoba može ili ne može da deluje, ostavljajući ih tako de facto potpuno lišene poslovne sposobnosti, uprkos tome što se u odluci navodi da su delimično lišeni. Zabrinjavajuće je i to što je u 12 slučajeva sud doneo odluku o delimičnom lišavanju, a ipak zaključio da osoba ne može da sklupa bilo kakve pravne poslove. Značajno je napomenuti da nije uočena nikakva pravilnost u odlučivanju o delimičnom lišavanju, u odnosu na potpuno lišavanje poslovne sposobnosti. Drugim rečima, ne može se predvideti kada će sud ograničiti odlučivanje i delovanje samo u određenim oblastima, a kada u svim oblastima života. Mogući razlog za ovakvu praksu može biti i činjenica da sudovi odlučuju u granicama postavljenog zahteva. Zato bi bilo važno da podnosioci, prilikom podnošenja predloga za lišavanje poslovne sposobnosti, ne traže potpuno ili nespecificirano lišavanje, kao i da jasno signaliziraju sudu da se očekuju minimalna ograničenja poslovne sposobnosti.

Sudska praksa o poslovnoj sposobnosti u odnosu na odluke sudova

Kategorija/Učestalost	# slučajeva	% slučajeva
Potpuno lišavanje poslovne sposobnosti	834	83.7%
Produženje roditeljskih prava	93	9.3%
Delimično lišavanje poslovne sposobnosti	53	5.3%
Odbijanje zahteva za lišenje poslovne sposobnosti	12	1.2%
Odbijanje zahteva za vraćanje poslovne sposobnosti	2	0.2%
Vraćanje poslovne sposobnosti	3	0.3%
Ukupno	997	100%

⁴⁷ Od tih 13 odbijanja, sedam je bilo zbog proceduralne greške (propusta), a u tri slučaja zahtev je odbijen pre početka ispitivanja slučaja.

Odnos potpunog prema delimičnom lišavanju

Delimično lišavanje: oblasti ograničenja

Odlučivanje uskraćeno u pogledu... ⁴⁸	# slučajeva
Lečenja, medicinskih tretmana/terapija	27
Raspolaganja finansijama i/ili imovinom	27
Sklapanja svih pravnih poslova	12
Raspolaganja finansijama i/ili imovinom veće vrednosti	11
Smeštaja u ustanovu – odabiru mesta i uslova življenja	9
Porodičnog života – braka, vaspitavanja dece	4
Ne navodi se	4
Učestvovanja u sudskom i opštem upravnom postupku	2
Rada	1

Podaci pokazuju da su osobe sa intelektualnim teškoćama najčešće lišene poslovne sposobnosti, a za njima slede osobe sa psihosocijalnim teškoćama (teškoćama mentalnog zdravlja). Treba naglasiti da sudska praksa pokazuje da se specifičan postupak produženja roditeljskog prava primenjuje isključivo na maloletne osobe sa intelektualnim teškoćama. Demencija je, takođe, česta vrsta invaliditeta koja je uzrok, ili jedan od uzroka, u 76 slučajeva lišavanja poslovne sposobnosti. S druge strane, osobe sa fizičkim ili senzornim teškoćama su ređe lišene poslovne sposobnosti (samo u četiri slučaja), osim ako nemaju i neke druge, najčešće intelektualne teškoće. U tim slučajevima, intelektualne teškoće su primarni fokus procene nesposobnosti. Na kraju, važno je ukazati na činjenicu da je u skoro svim analiziranim slučajevima (99%), jasno naveden tip invaliditeta koji osoba ima, i to obično u formi medicinske dijagnoze.

⁴⁸ Osoba može biti lišena mogućnosti odlučivanja u više od jedne oblasti.

Sudska praksa o poslovnoj sposobnosti prema tipu invaliditeta/teškoća

Invaliditet/Učestalost	# slučajeva	% slučajeva
Intelektualne teškoće	450	45.3%
Psihosocijalne teškoće	308	31.0%
Kombinovane smetnje	129	13.0%
Demencija	76	7.6%
Zavisnost	17	1.7%
Nepoznato	10	1.0%
Fizički invaliditet	4	0.4%
Ukupno	994⁴⁹	100%

Ni iz jednog rešenja se nije moglo zaključiti da je sudija prisustvovao veštačenju psihofizičkog stanja osobe, uprkos činjenici da zakon to propisuje. U upečatljivih 87% slučajeva, sud nije saslušao osobu, a u 84% slučajeva, sudije nisu čak pokušale ni da uspostave vizuelni kontakt sa osobom o čijem lišavanju poslovne sposobnosti su odlučivali. Iako vizuelni kontakt svakako nije dovoljan da bi se procenila kompetentnost osobe, odnosno, da bi se ona vrednovala, to bi ipak morala da bude nezaobilazna početna tačka. Ako sudija čak i ne vidi osobu čiju kompetentnost procenjuje, on u potpunosti sebe lišava mogućnosti da proveri procenu, ali takođe i mogućnost uspostavljanja komunikacije i saslušanja, što zakon nalaže. Podaci o (ne)saslušanju osoba jasno pokazuju da se izuzetak propisan zakonom, pretvorio u opšte pravilo.

Čak i u ono malo slučajeva u kojima je sud saslušao osobu o čijoj se poslovnoj sposobnosti odlučivalo, nema informacija u odlukama o tome šta je osoba zapravo izjavila u postupku, niti da li je uopšte razumela postupak, a u slučaju da nije razumela smisao postupka i posledice, ne vidi se da li su preduzeti neki koraci da se osoba upozna sa postupkom, odnosno, posledicama. Ovo bi trebalo da bude izuzetno važna uloga suda jer su često osobe kojima se oduzima poslovna sposobnost i njihove porodice, ili neinformisane ili su pogrešno informisane o tačnim posledicama koje će oduzimanje poslovne sposobnosti i stavljanja pod starateljstvo imati na njihov svakodnevni život. Osobe ne znaju koje vrste odluka neće moći da samostalno donose, kao ni ko će ih donositi u njihovo ime.

Sudska praksa o poslovnoj sposobnosti prema učešću u postupku

Disability/frequency	# slučajeva	% slučajeva
Osoba nije saslušana	768	77.3%
Osoba je saslušana	125	12.6%
Namera da se osoba sasluša ⁵⁰	101	10.1%
Ukupno	994	100%

⁴⁹ Uzorak je umanjen jer su u tri sučaja zahtevi odbijeni pre početka ispitivanja slučaja.

⁵⁰ Ova kategorija podrazumeva slučajeve gde je saslušanje razmatrano, ali nije izvršeno (sudija je, na osnovu preporuke veštaka, odlučio da ne sasluša osobu bez prethodnog vizuelnog kontakta) i slučajeve gde je saslušanje pokušano, ali se od njega odustalo (sudija je postavio pitanje(a) osobi, ali nije dobio verbalni odgovor). Iako se obe ove kategorije mogu svrstati ili u kategoriju da je osoba saslušana, ili da nije saslušana, ova razlika nije uvek evidentna iz teksta odluke. Nedovoljne informacije ili nedovoljno jasno obrazlaganje odluka dovelo je do toga da je istraživačima teško da iz samog teksta odluke utvrde kakvo je bilo tačno učešće osobe u postupku. Zato je ova kategorija izdvojena, i kao takva, naglašava opštu nameru suda da sasluša osobu. Kada se govori o učešću osobe u postupku, ovaj nedostatak jasnoće u tekstu odluka može da ukaze na opšti stav sudova da ovo pitanje nije od velike važnosti.

Sudska praksa o poslovnoj sposobnosti prema vizuelnom kontaktu sa sudijom

Kategorija/Učestalost	# slučajeva	% slučajeva
Sudija je video osobu	160	16.1%
Sudija nije video osobu (nije ubeleženo) ⁵¹	834	83.9%
Ukupno	994	100%

Neizjavljivanje prigovora na predlog za lišavanje poslovne sposobnosti od strane same osobe koja je predmet procesa, moglo bi se objasniti opštim nedostatkom svesti o posledicama lišavanja poslovne sposobnosti. Međutim, veliki broj slučajeva u kojima staratelj/ka ili privremeni zastupnik/ica nije izrazio/la zvaničan prigovor na predlog za lišavanje poslovne sposobnosti pokazuje neefikasnost pravnog zastupanja. To, takođe, ukazuje na činjenicu da je uobičajeno prihvaćeno da se ne ulažu prigovori u postupaku. Dalje, u skoro 28% slučajeva, organ starateljstva (nadležni centar za socijalni rad) ima dvostruku ulogu: kao podnosilac predloga i kao privremeni zastupnik osobe koja je u pitanju. Zanimljivo je da su identifikovana svega četiri slučaja u kojima su i sama osoba i njen privremeni staratelj/ka-zastupnik/ca stavili prigovor na zahtev za oduzimanje poslovne sposobnosti. U svim tim slučajevima osoba je delimično lišena poslovne sposobnosti, uprkos činjenici da je u tri slučaja eksplicitno traženo potpuno lišavanje. Ovo naglašava važnost kvalitetnog zastupanja i aktivnog učešća u procesu, što se može veoma retko videti u slučajevima.

Prigovori u postupku

Kategorija/Učestalost	# slučajeva	% slučajeva
Nije bilo prigovora/prigovor nije pomenut	897	90.3%
Protivljenje „opreza radi” ⁵²	47	4.7%
Prigovor pravnog/e zastupnika/ce /privremenog/e staratelja/ke	34	3.4%
Prigovor osobe	12	1.2%
Zajednički prigovor – pravnog/e zastupnika/ce /privremenog/e staratelja/ke	4	0.4%
Ukupno	994	100%

Suštinska pitanja iz sudske prakse

S obzirom na činjenicu da suština problema u vezi sa lišavanjem poslovne sposobnosti proizlazi iz suštinskih nedostataka postupka, važno je da naglasak ne ostane samo na proceduralnim ograničenjima. U ovom smislu, najveću zabrinutost izaziva činjenica da su obrazloženja odluka generalno slaba, nedovoljno jasna i neusklađena. Naime, u mnogim slučajevima nije jasno kako je sud došao do zaključka o nesposobnosti osobe da se stara o svojim pravima i interesima ili pravima i interesima drugih, osim na osnovu dijagnoze. Retko se navode specifični primeri u kojima postoji direktan odnos između ponašanja osobe i ugrožavanja sopstvenih ili prava i interesa drugih. To vodi do zaključka da je gledište sudova da su psihosocijalne ili intelektualne teškoće dovoljno opravdanje za nesposobnost osobe da se stara o svojim ili interesima i pravima drugih. Takva praksa predstavlja jasno i direktno kršenje Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, ali isto tako može poslužiti kao ilustracija opštih problematičnih stavova društva prema ovoj populaciji osoba sa invaliditetom.

⁵¹ Da li je osoba uopšte uspostavila vizuelni kontakt sa postupajućim sudijom procenjivalo se postojanjem informacije o prisustvu. Pošto su se u svim odlukama navodili prisutni akteri na saslušanju, tamo gde nije eksplicitno navedeno da je osoba bila prisutna, kao i tamo gde nije eksplicitno navedeno da je sudija prisustvovao veštačenju, donet je zaključak da sudija nije video osobu.

⁵² Ovo se može razumeti samo kao formalan prigovor, gde zastupnik ne pruža bilo kakvu dodatnu argumentaciju. Prigovor „opreza radi” ne utiče na ishod procesa.

Isto tako, uloga medicinskih veštaka je vrlo problematična, jer izgleda da u velikom broju slučajeva, veštaci prekoračuju svoja zakonska ovlašćenja. To se dešava kada, osim izveštaja i mišljenja o mentalnom stanju i kapacitetima osobe u postupku, oni donose zaključke ili preporuke o poslovnoj sposobnosti osobe. U vezi sa tim, u nekoliko slučajeva veštaci su predlagali potpuno i trajno lišavanje poslovne sposobnosti, što je problematično po dva osnova: prvo, preporuka za oduzimanje poslovne sposobnosti prevazilazi zakonska ovlašćenja koja imaju veštaci, i drugo, u zakonu nema osnova da se neko trajno liši poslovne sposobnosti, s obzirom na to da zakon pruža mogućnost vraćanja poslovne sposobnosti.

Uočljivo je, a i jako zabrinjavajuće, da sa izuzetkom predmeta viših sudova, nije zabeležen ni jedan slučaj u kojem sudija nije odlučio u skladu sa preporukama ili mišljenjem sudskih veštaka, odnosno, u kojem je sudija kritički razmatrao njihove nalaze. Čini se da sudije dozvoljavaju medicinskim stručnjacima da se u potpunosti upuštaju u meritum slučajeva, dok oni preispituju proceduralne aspekte slučaja. Ovo je problem u vezi sa ulogom sudskih veštaka uopšte i sa odnosom između njih i suda. Sud saslušava veštake u oblastima u kojima mu nedostaje kompetentnost, ali ipak ima mogućnost da odluči da ne prihvati njihove nalaze i mišljenja. Na osnovu toga, nameće se pitanje: Kako sud može biti u mogućnosti da odbije bilo koje nalaze u oblasti za koju nije kompetentan. Sledeća analiza može pružiti smernice na ovu temu.

Medicinski veštaci često navode lične karakteristike, nečije ponašanje ili izgled, koji ni na koji način ne mogu biti osnova za lišavanje poslovne sposobnosti. Opisujući izgled osoba na negativan način ili pridajući im negativne karakteristike kao što je oholost, nesaradljivost, nepristojnost, itd., veštaci izgleda žele da ojačaju svoj stav devalvirajući osobu kao ravnopravnog člana društva. Pitanje je da li takve procene treba da budu uključene u tekst odluke suda (dug 1-2 stranice), s obzirom na to da ukazuju na predrasude prilikom procene osoba sa psihosocijalnim ili intelektualnim teškoćama. Na primer, često navođena mišljenja veštaka su „(osoba) ništa ne razume i ne shvata” i „(osoba) ne prihvata stacionarno lečenje zbog navedenih (mentalnih) poremećaja”. Isto tako, iznenađuje da je u nekoliko slučajeva zabeleženo da su veštaci predložili dugotrajan smeštaj u ustanovu socijalne zaštite kao „najadekvatniji način smeštaja”. Sa druge strane, kada je u pitanju bila osoba koja je neverbalna ili koja ne razume uobičajeni način komunikacije, iz mišljenja veštaka nije bilo vidljivo da su oni pokušali da upotrebe alternativne načine komunikacije. Takva ozbiljna ograničenja u mišljenjima veštaka i način na koji se pružaju informacije o osobi, trebalo bi da izazovu povećanu pažnju suda. Uloga suda mora biti procenjivanje nalaza veštaka, te odbijanje onih koji su doneti sa predrasudama prema osobama sa invaliditetom.

Konačno, u sudskoj praksi je evidentna veza između lišavanja poslovne sposobnosti i smeštaja u zdravstvenu ili ustanovu socijalne zaštite. Obično se osoba čiji je staratelj/ka zaposlen/a u centru za socijalni rad, odnosno – član porodice koji nije u stanju ili ne želi da brine o njoj, smešta u ustanovu socijalne zaštite. Ako osoba poseduje ili nasledi bilo kakvu imovinu, ona ne može da utiče na to šta će se s imovinom dogoditi – staratelj/ka ili centar za socijalni rad odlučuju i raspolažu imovinom te osobe. Statistika institucionalizacije osoba koje su lišene poslovne sposobnosti je zabrinjavajuće visoka. U više od polovine analiziranih slučajeva (57%), osobe lišene poslovne sposobnosti bile su institucionalizovane – ili nekad u toku svog života ili u vreme trajanja postupka. Među tim osobama, najmanje 4% je institucionalizovano prisilno.

Treba naglasiti da je ovo istraživanje posmatralo samo jednu stranu problema vezanog za poslovnu sposobnost – sudski postupak, dok se nije ulazilo u proceduralna i suštinska pitanja koja proizlaze iz upravnog postupka u vezi sa izborom staratelja/ki, kao i njihovim praćenjem. Zato u ovom trenutku ostaje nepoznato šta se zaista dešava sa pravima, uključujući i imovinu osoba pod starateljstvom. Pošto je to zaista široka tema, ali svakako od velike važnosti, takva analiza bi trebalo da bude predmet posebnog istraživanja.

Prepoznavanje važnosti poslovne sposobnosti osoba sa invaliditetom: praksa viših sudova u Srbiji.

Navedene nedostke u radu osnovnih sudova prilikom odlučivanja o poslovnoj sposobnosti osoba sa invaliditetom, uočili su i ispravili neki viši sudovi kada su obrazlagali presude po žalbama na prvostepena rešenja. Iako, barem za sada, viši sudovi ne praktikuju da ispituju da li su nalazi i mišljenja veštaka zasnovani samo na medicinskom modelu invaliditeta i pod uticajem predrasuda, ipak uočavaju propuste osnovnih sudova u primeni procesnih pravila i mera zaštite.

Na primer, Viši sud u Subotici u obrazloženju odluke navodi: „Sâmo postojanje bolesti, bez postojanja postupaka kojima se neposredno ugrožavaju sopstvena prava i interesi ili prava i interesi drugog lica, nije zakonski osnov za delimično lišavanje poslovne sposobnosti... Prvostepeni sud utvrđuje da je zbog oboljenja protivnika predlagača prisutan poremećaj mišljenja po sadržaju, sumanuta uverenja da je okolina protiv njega, te da pogrešno interpretira sva dešavanja. Utvrđuje (Prvostepeni sud) da je paranoidnost usmerena na sina zbog čega između njih dolazi do sukoba. Ne proizlazi da bi preduzeo bilo koju radnju kojom bi sebe ostavio bez materijalnih sredstava za život, izuzev što se može zaključiti da je zbog svađe sa sinom zahtevao da on ubuduće ne raspolaže njegovom penzijom. Takav gest protivnika predlagača, po stanovištu ovog suda, ne može se na osnovu, do sada provedenih dokaza, dovesti u uzročno-posledičnu vezu s bolešću, čije karakteristike je Prvostepeni sud detaljno i pravilno utvrdio na osnovu nalaza i mišljenja veštaka. Potrebno je dakle utvrđenje postojanja konkretnih radnji protivnika predlagača iz kojih se može zaključiti o tome da on usled svoje bolesti ugrožava svoja prava i interese, odnosno prava i interese drugih lica.”

Viši sud u Pančevu zaključuje: „Zadatak veštaka je da, na osnovu postojeće medicinske dokumentacije, daju nalaz i mišljenje o duševnom stanju i sposobnosti lica za rasuđivanje i ništa preko toga, dok su se ovde veštaci izjašnjavali o činjenici da navodno protivpredlagač olako otuđuje zemlju. Postavlja se pitanje: Na osnovu kog podatka su to utvrdili?“

Viši sud u Pirotu navodi da veštačenje medicinskih veštaka nije izvedeno u prisustvu sudije, uprkos činjenici da se ono odvijalo u medicinskoj instituciji. Naglašava se još jedna povreda postupka: „...Nisu određeni pravni poslovi koje može, odnosno, ne može samostalno preduzimati”.

Viši (Okružni) sud u Sremskoj Mitrovici zaključuje da je zakon prekršen jer protivnik predlagača nije bio prisutan i saslušan tokom postupka, dok ne postoje okolnosti koje bi omogućile da sud odustane od saslušanja tuženog. Isto tako, sud utvrđuje povredu u tome što „veštačenje jeste obavljeno od strane dva lekara neuropsihijatra, ali nije obavljeno u prisustvu sudije.”

Zaključak

Član 12. Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom nalaže pružanje podrške osobama sa invaliditetom, dok lišavanje poslovne sposobnosti ne pruža nikakvu podršku. Propisima u Srbiji se pruža „zaštita” na paternalistički način, što predstavlja pristup koji je napušten u međunarodnim standardima ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Kao što se može pretpostaviti, ovu „zaštitu” često zloupotrebljavaju i narušavaju oni kojima je dato ovlašćenje da štite interese osobe koja je lišena poslovne sposobnosti. Postojeći zakonski okvir kojim je regulisana poslovna sposobnost u Srbiji nije adekvatan, jer je ovo pravo od izuzetne važnosti, imajući u vidu da se osoba lišava skoro svih prava. Analiza sudske prakse pokazuje da treba ozbiljno razmisliti sistemske promene u oblasti poslovne sposobnosti. Sprovedeno istraživanje nedvosmisleno pokazuje da postupak u kojoj se osoba lišava svih prava ne obezbeđuje jednakost stranaka pred sudom („jednakost oružja”) sa slabim merama zaštite i bez praktične mogućnosti da se povрати poslovna sposobnost. Sudovi ne postupaju kao čuvari pravde, već odlučuju na osnovu površnih ocena veštaka, koji ne uspevaju da ponude dublji uvid u potrebe osoba, a često nude uvid koji je isključivo medicinski i zasnovan na predrasudama. Konačno, može se reći da je lišavanje poslovne sposobnosti izuzetno nepravedno i da ove osobe postaju još marginalizovanije zbog gubitka prava, bez dobijanja neophodne podrške sistema.

Preporuke:

- Usmeriti zakone i javnu politiku ka stvaranju različitih rešenja kako bi se svim osobama sa invaliditetom pružila mogućnost za rast i razvoj, uključujući mogućnost vraćanja, ili podsticanje, sposobnosti za donošenje odluka;
- promeniti pristup od medicinskog ka socijalnom modelu invaliditeta u oblasti poslovne sposobnosti propisivanjem novog zakonskog okvira;
- izmeniti Porodični zakon i Zakon o vanparničnom postupku tako da umesto oduzimanja poslovne sposobnosti, osoba sa intelektualnim teškoćama, ili bilo kojom drugom vrstom invaliditeta, dobije adekvatnu podršku (kao što je: planiranje, dostupnost informacija, razumna prilagođavanja, podrška zastupnika, donošenje odluka uz podršku i zajedničko donošenje odluka), kada treba da donese odluke koje utiču na njen život;
- izmeniti sve druge zakone koji ograničavaju prava osobama koje su lišene poslovne sposobnosti;
- dok se ne sprovede zakonska reforma, u praksi treba što manje da se ograničava poslovna sposobnost, uz rad na razvijanju individualnog pristupa u proceni neke osobe:
 - > koristiti postojeća procesna ovlašćenja i saslušavati osobe, prisustvovati veštačenju, pokušati komunikaciju sa osobama jednostavnim jezikom ili drugim sredstvima komunikacije ako osoba ne govori, i obavezno uspostaviti vizuelni kontakt;
 - > obratiti posebnu pažnju na kvalitet pravnog zastupanja i procenjivati da li postoji sukob interesa između lica koje se lišava poslovne sposobnosti i privremenog staratelja/ke;
 - > koristiti institut delimičnog lišavanja poslovne sposobnosti umesto potpunog, posvetiti više pažnje svakom pojedinačnom slučaju, detaljno proceniti sposobnost svake osobe i ograničavati poslovnu sposobnost samo u onom delu u kojem je nesumnjivo utvrđena nesposobnost i to samo kao poslednju meru;
 - > detaljno obrazložiti razloge za lišavanje poslovne sposobnosti;
 - > koristiti ovlašćenje da se po službenoj dužnosti pokrene postupak vraćanja poslovne sposobnosti i uspostaviti sistem izveštavanja za sve osobe koje su lišene poslovne sposobnosti, tako da se preispitivanje sudskih odluka vrši periodično;
 - > postupati po predlogu za vraćanje poslovne sposobnosti koji podnosi lice lišeno poslovne sposobnosti i/ili njegov staratelj/ka;
 - > kritički posmatrati nalaze veštaka.

SAMOSTALAN ŽIVOT I UKLJUČIVANJE U ZAJEDNICU

Pravna analiza i analiza politika

Ustavom Republike Srbije osobama sa invaliditetom nije izričito propisano pravo na život u zajednici. Član 69. Ustava propisuje da se socijalna zaštita u Srbiji pruža na osnovu principa socijalne pravde, humanosti i poštovanja ljudskog dostojanstva, a „invalidi”⁵³ imaju pravo na posebnu zaštitu, u skladu sa zakonom.

Novi principi u socijalnoj zaštiti

Regulativa koja bi trebalo da ima efekta na pravo na život u zajednici za osobe sa invaliditetom, sadržana je najviše u novom Zakonu o socijalnoj zaštiti.⁵⁴ Članom 4. je propisano da svaka osoba ima pravo na socijalnu zaštitu koja joj je neophodna za prevazilaženje društvenih i drugih prepreka u životu i za omogućavanje uslova za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Članom 5. usluge socijalne zaštite su definisane kao „aktivnosti pružanja podrške i pomoći pojedincu i porodici radi poboljšanja, odnosno očuvanja kvaliteta života, otklanjanja ili ublažavanja rizika nepovoljnih životnih okolnosti, kao i stvaranje mogućnosti da samostalno žive u društvu.”

Principi ovog zakona su u skladu sa shvatanjima života u zajednici i socijalne inkluzije osetljivih grupa, uključujući osobe sa intelektualnim teškoćama. Na primer, princip najmanje restriktivnog okruženja nalaže da se socijalni servisi pružaju prvenstveno u neposrednom i najmanje restriktivnom okruženju, pri čemu se biraju usluge koje korisniku omogućavaju ostanak u zajednici.⁵⁵ Uvedeni su principi dostupnosti (fizičke, geografske i ekonomske) i individualni pristup.⁵⁶ Kako zakon ne povezuje direktno ove principe sa odredbama kojima se reguliše pružanje socijalnih usluga, nije jasno kako će se ovi principi primenjivati u praksi. Stoga je potrebno ovo pitanje jasnije regulisati podzakonskim aktima.

Smeštaj u institucije

Zakonom o socijalnoj zaštiti propisano je da je smeštaj u institucije samo jedna od socijalnih usluga. Domski smeštaj obezbeđuje se korisniku kome se ne mogu obezbediti, ili nije u njegovom najboljem interesu, ostanak u porodici, usluge u zajednici ili porodični smeštaj.⁵⁷ Detetu mlađem od tri godine ne obezbeđuje se domski smeštaj, osim u izuzetnim situacijama, ako za to postoje naročito opravdani razlozi, s tim što na smeštaju ne može provesti duže od dva meseca, osim na osnovu saglasnosti nadležnog ministarstva.⁵⁸ Upotreba pravnog standarda „naročito opravdani razlozi“ ostavlja puno prostora za proizvoljne procene potreba deteta za institucionalnim zbrinjavanjem i stoga zahteva posebnu pažnju i ispitivanje.

Odredba o domskom smeštaju mora se tumačiti zajedno sa pravom na učešće u donošenju odluka o korišćenju socijalnih usluga i pravom na slobodan izbor usluga.⁵⁹ Korisnik ima pravo da učestvuje u proceni vlastitog stanja i potreba, kao i da odluči da li prihvata uslugu, a na osnovu blagovremenih i neophodnih informacija. Ovo je veliki korak, koji znači da su usluge u zajednici sada orijentisane na korisnika. Ipak, potrebno je istaći da se pravo na učešće i sloboda izbora, koji su garantovani zakonom, ne primenjuju na osobe lišene poslovne sposobnosti, odnosno, da staratelj/ka odlučuje o ovim pravima.⁶⁰

⁵³ Većina pravne terminologije koja se odnosi na osobe sa invaliditetom, naročito na osobe sa psihosocijalnim ili intelektualnim teškoćama, arhaična je i politički nekorektna. U većini slučajeva, autorke su zamenjivale takvu terminologiju nestigmatizirajućim izrazima. U drugim slučajevima, zastarela terminologija je stavljena pod znake navoda.

⁵⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2011, Zakon o socijalnoj zaštiti.

⁵⁵ Ibid, član 27.

⁵⁶ Ibid, član 33.

⁵⁷ Ibid, član 52, stav 1.

⁵⁸ Ibid, član 52, stav 2. i 3.

⁵⁹ Ibid, članovi 35. i 36.

⁶⁰ Ibid, član 35, stav 2: „Bez pristanka korisnika odnosno njegovog zakonskog zastupnika...”

Čini se da je zakonodavac imao u vidu specifičnost položaja osoba koje su lišene poslovne sposobnosti, odnosno, da je propisana dodatna procedura za smeštanje u instituciju. Članom 78. je propisano direktno ugovaranje usluga socijalne zaštite⁶¹, osim u slučajevima rezidencijalnog smeštaja osoba koje su lišene poslovne sposobnosti. U ovim slučajevima, smeštaj u ustanove je moguć isključivo na osnovu uputa centra za socijalni rad ili uz odluku suda. Da bi se ova odredba operacionalizovala, neophodno je osnaživanje centara za socijalni rad, naročito u pronalaženju načina za izdavanje uputa za usluge u nerestriktivnim okruženjima.

Podrška porodici kao prevencija institucionalizacije

Prema Zakonu o radu, jedan od roditelja/ki ili staratelja/ki deteta kome je potrebna posebna nega zbog visokog nivoa njegove psihofizičke „ometenosti”, ima pravo na plaćeno odsustvo ili na rad sa pola radnog vremena dok dete ne napuni pet godina.⁶² Slično tome, osoba može da ostvari pravo na materijalnu pomoć u slučajevima kada se sama stara o svom detetu sa smetnjama u razvoju, tako da ne može da bude radno angažovana.⁶³

Zakonom o socijalnoj zaštiti uvedena je finansijska pomoć članovima porodice, tako što je propisano da jedan od roditelja koji nije zaposlen i koji neposredno brine o detetu koje je ostvarilo pravo na uvećani dodatak na tuđu negu i pomoć tokom najmanje 15 godina, ima pravo na posebnu novčanu naknadu u vidu doživotnog mesečnog novčanog primanja u visini najniže penzije u osiguranju zaposlenih, i to kada navršši opšti starosni uslov za ostvarivanje penzije prema propisima o penzijskom i invalidskom osiguranju, ako nije ostvario pravo na penziju.⁶⁴ Ovo je uvedeno jer su stariji roditelji, koji nemaju nikakva primanja, izloženi povećanom riziku da smeste svoju, sada već odraslu, decu u dom. Dok je vrednost ove novine za osnovnu socijalnu sigurnost starijih roditelja veoma ograničena (zbog mnogo uslova i simboličnog finansijskog iznosa), ona ne služi ni prevenciji institucionalizacije.

Iako nema adekvatne podrške porodicama, Zakonom o socijalnoj zaštiti propisana je značajna podrška hraniteljstvu i hraniteljima/kama. Razvoj hraniteljstva je svakako značajna mera za deinstitutionalizaciju, ali nejednak tretman primarne porodice i alternativnog porodičnog smeštaja prevazilazi potrebne mere afirmativne akcije. Osim što hranitelji/ke primaju uvećanu mesečnu nadoknadu za brigu o detetu sa teškoćama u razvoju, kao i uvećanu novčanu pomoć za sve troškove vezane za dete,⁶⁵ postoje i druge važne usluge koje se pružaju isključivo hraniteljima/kama i usvojicima/telj-kama. Centar za porodični smeštaj i usvajanje vrši procenu i obuke budućih hranitelja/ki i usvojitelja/ki, a pruža i podršku hraniteljima/kama i porodicama koje pružaju usluge porodičnog smeštaja i usvojiteljima/kama.⁶⁶

Novе usluge u zajednici, finansiranje i standardi

Članom 40. Zakona o socijalnoj zaštiti propisan je paket socijalnih usluga, koje su grupisane u usluge procene i planiranja, dnevne usluge u zajednici, usluge podrške za samostalan život, savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge i usluge smeštaja, uključujući i smeštaj u rezidencijalne ustanove. Specifične usluge koje spadaju u ovih pet grupa su:

- procena stanja, potreba, snaga i rizika korisnika i drugih značajnih osoba u njegovom okruženju; procena staratelja/ki, hranitelja/ki i usvojitelja/ki, izrada individualnog ili porodičnog plana pružanja usluga i mera pravne zaštite, kao i drugih procena i planova;
- dnevni boravak, pomoć u kući, svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika u porodici i neposrednom okruženju;

⁶¹ Ibid, član 77. reguliše direktno ugovaranje usluga.

⁶² Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/05, 61/05 i 54/2009, Zakon o radu, član 96, stav 1.

⁶³ Zakon o socijalnoj zaštiti, član 83, stav 4.

⁶⁴ Ibid, član 94, stav 6.

⁶⁵ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 15/92, 100/93, 12/94, 51/97, 70/2003, 99/2004, 100/2004, 25/2005, 77/2005, 60/2006 i 8/2011, Pravilnik o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika, čl. 10a. i 10b.

⁶⁶ Zakon o socijalnoj zaštiti, član 131.

⁶⁷ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/93 i 53/2005. Pravilnik o bližim uslovima za osnivanje i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj odraslih osoba ometenih u razvoju, duševno obolelih i invalidnih lica.

- stanovanje uz podršku, personalna asistencija, obuka za samostalan život i druge vrste podrške neophodne za aktivno učešće korisnika u društvu;
- intenzivne usluge podrške porodici koja je u krizi; podrška i savetovanje roditelja, hranitelja i usvojitelja; podrška porodici koja se stara o svom detetu ili odraslom članu porodice sa smetnjama u razvoju, održavanje porodičnih odnosa i ponovno spajanje porodice, savetovanje i podrška u slučajevima nasilja, porodična terapija, medijacija, SOS telefoni, aktivacija i druge savetodavne i edukativne usluge i aktivnosti; i
- smeštaj u srodničku, hraniteljsku ili drugu porodicu za odrasle i starije, domski smeštaj, smeštaj u prihvatilište i druge vrste smeštaja.

Pozitivna strana zakona je što prepoznaje da je kvalitet zaštite i usluga od ključne važnosti u pružanju socijalnih usluga. Zbog toga, svaki tip propisanih usluga zahteva definisanje standarda i akreditacije.

Zakon uvodi procedure za akreditaciju programa i obuke za pružaoce usluga. Do sada su samo institucije bile usluga socijalnog sistema za osobe sa psihosocijalnim ili intelektualnim teškoćama. Međutim, sada postoje standardi, propisani u dva pravilnika, koji su odgovarajuće usmereni na institucije za odrasle osobe sa psihosocijalnim i intelektualnim teškoćama⁶⁸ i standardi u institucijama za decu sa smetnjama u razvoju.⁶⁸ Ovi pravilnici propisuju neophodan broj profesionalnog i drugog osoblja u institucijama⁶⁹, kao i prostor, opremu, hranu, ormane, lične stvari, sredstva uobičajene potrošnje, itd. Međutim, ovi standardi se ne odnose na tretman i rad sa korisnicima institucija. U okviru procedura akreditacije, razvijaju se standardi za svaku uslugu propisanu zakonom, koji ne bi trebalo da se odnose samo na operacione standarde, već bi trebalo da uzmu u obzir i suštinska pitanja pružanja usluga kao što je individualni pristup, učešće korisnika, itd.

Odgovornost za finansiranje pružanja socijalnih usluga, uključujući i usluge u zajednici, definisane su u odnosu na nivoe vlasti. Može se zapaziti da za najveći broj usluga odgovornost imaju lokalne samouprave, što je logično u onoj meri u kojoj su lokalne vlasti upoznate sa potrebama stanovništva u njihovoj zajednici. Republička Vlada i pokrajinske vlade zadržavaju finansiranje najvećih troškova – finansijska socijalna davanja i institucije. Pozitivno je što one zadržavaju i finansiranje nove usluge stanovanja uz podršku za osobe sa invaliditetom u onim opštinama čiji indeks razvoja je ispod proseka na republičkom nivou, dodeljujući im transfere predviđene za socijalne usluge. Namenski transferi su predviđeni za transformaciju rezidencijalnih ustanova, za inovativne lokalne usluge i socijalne servise od značaja za celu zemlju.

Budući pravci deinstytucionalizacije u zakonu i politici

Budućnost rezidencijalnih ustanova za osobe sa invaliditetom u Srbiji ostaje nejasna. Zakon propisuje maksimalan kapacitet institucija socijalne zaštite – 100 mesta za odrasle i 50 mesta za decu (član 54). Institucije imaju najviše tri godine da prilagode svoje kapacitete tim standardima, kao i svim drugim propisanim standardima.⁷⁰ Odluka ministarstva, koja je ranije bila osnov za sprečavanje institucionalizacije dece mlađe od tri godine, osim u izuzetnim slučajevima i uz odobrenje relevantnog ministarstva, postala je sada zakonska odredba. Da li će izuzetak od pravila postati i izuzetak u praksi, ostaje još da se vidi. Ipak ono što je veoma zabrinjavajuće jeste da je članovima 10. i 113. omogućeno uspostavljanje novih institucija u sistemu socijalne zaštite bez izuzetaka, što implicitno uključuje i one za rezidencijalni smeštaj osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama.

Nacionalna politika socijalne zaštite pokazuje okrenutost ka deinstytucionalizaciji, iako se planovi za zatvaranje rezidencijalnih institucija nigde ne pominju. Vlada Srbije je 2007. godine usvojila Strategiju za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji.⁷¹ Ova strategija definiše

⁶⁸ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 88/1993, Pravilnik o bližim uslovima za osnivanje i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja, i dece i omladine sa poremećajima u ponašanju.

⁶⁹ Ovi standardi propisuju manje ormana, manje sredstava i opreme kao i niži broj profesionalnog osoblja za decu kategorisanu sa najvećim smetnjama, u poređenju sa decom sa blažim smetnjama (čl. 21, 23. i 25. Pravilnika o bližim uslovima za osnivanje i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja, i dece i omladine sa poremećajima u ponašanju).

⁷⁰ Ibid, član 223, stav 2. Ustanove socijalne zaštite i pružaoци usluga socijalne zaštite dužni su da podnesu zahtev za dobijanje licence za pružanje usluga socijalne zaštite najkasnije u roku od tri godine.

⁷¹ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 1/2007, Strategija za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji.

srednjoročni plan aktivnosti koje se odnose na unapređenje položaja osoba sa invaliditetom. Ciljevi strategije definisani su za period 2007-2015, a svake dve godine razvija se akcioni plan.⁷² Deinstitutionalizacija ili transformacija institucionalne zaštite nije uključena u opšte ciljeve⁷³ ove strategije, ali se mera 4. specifičnog cilja 5: Unaprediti sistem podrške i usluga usmerenih ka korisniku u skladu sa njegovim potrebama, odnosi na deinstitutionalizaciju, jer navodi da socijalne, zdravstvene i druge usluge moraju u potpunosti poštovati principe dostupnosti usluga u lokalnoj zajednici „uz punu implementaciju procesa deinstitutionalizacije”. Slična formulacija se ponavlja u meri 1. posebnog cilja 6: Osnažiti porodice osoba sa invaliditetom kroz sistem pružanja adekvatne podrške odgovarajućih servisa i službi koje pomažu integraciju osoba sa invaliditetom u zajednicu. U isto vreme, procesi deinstitutionalizacije nigde nisu definisani u državnim dokumentima, niti su određeni konkretni koraci i rokovi.

Strategija razvoja socijalne zaštite⁷⁴ je takođe važna za reformu institucionalnog zbrinjavanja. Ona realistično identifikuje sve nedostatke sistema socijalne zaštite, naročito za osobe sa invaliditetom. Kao poseban cilj 2. navedeno je razvijanje mreže usluga u zajednici. Ciljevi i zadaci ove strategije uglavnom su obuhvaćeni u novom Zakonu o socijalnoj zaštiti, a ujedno predstavljaju i najdetaljniji izveštaj o budućim planovima o deinstitutionalizaciji. U posebnim ciljevima strategije definisani su pravci reforme u rezidencijalnim ustanovama za decu i osobe sa invaliditetom. Propisano je da je u narednom periodu potrebno preispitati mrežu institucija zajedno sa uslugama i kvalitetom smeštaja koji se trenutno pružaju u sistemu socijalne zaštite,⁷⁵ a u odnosu na ustanove za decu „preispitivanje podrazumeva njihovu transformaciju u pravcu razvijanja drugih vrsta usluga i osposobljavanja kadrova za nove sadržaje rada”.⁷⁶ Kroz razvoj hraniteljstva i usvajanje, kapaciteti ovih ustanova će se smanjiti. Razvoj smeštajnih kapaciteta za odrasle i starije korisnike mora biti usmeren u pravcu razvoja porodičnog smeštaja, izgradnje manjih smeštajnih kapaciteta, što bliže prirodnom okruženju korisnika, kao i povećanju vrste, broja i kvaliteta usluga. Treba osmisliti srednjoročne planove i doneti planove transformacije za svaku ustanovu pojedinačno. Strategijom je zaključeno da su „za određen broj korisnika sistema socijalne zaštite neophodne usluge smeštaja”. Čini se da je to centralna pretpostavka na kojoj su zasnovani planovi deinstitutionalizacije dece sa smetnjama u razvoju. Međutim, treba istaći da je praksa u mnogim zemljama, u kojima su institucije za decu zatvorene, pokazala da je takva pretpostavka neosnovana.

U odnosu na kapacitete ustanova i specifične politike, korisno je analizirati Odluku o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika,⁷⁷ kojom se određuju kapaciteti svake ustanove za smeštaj u sistemu socijalne zaštite. Sve institucije imaju obavezu da: a) usklade sve svoje osnivačke akte sa ovom odlukom, i b) da usklade broj i strukturu zaposlenih i broj i strukturu korisnika sa kapacitetima utvrđenim ovom odlukom. Do 1. januara 2014. godine, ukupan broj dece sa smetnjama u razvoju u domovima za decu sa smetnjama u razvoju biće manji od 860. Kada su u pitanju odrasli sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama smešteni u institucijama, do istog datuma bi njihov broj trebalo da bude maksimalno 4.457, uz dodatnih 300 osoba u ustanovama za odrasle sa fizičkim i senzornim teškoćama. Ipak, ove brojke se ne mogu uzeti kao maksimalan broj institucionalizovanih osoba sa invaliditetom, jer domovi za decu bez roditeljskog staranja ili domovi za stare takođe smeštaju decu, odnosno, osobe sa invaliditetom.

⁷² Iako je nekoliko opština i gradova usvojilo lokalne akcione planove za osobe sa invaliditetom, u trenutku pisanja izveštaja nije usvojen nacionalni akcioni plan.

⁷³ Uključivanje pitanja invaliditeta u opšte razvojne planove razvija efikasnu pravnu zaštitu u sprovođenju preventivnih planova, razvoj političkih mera i programa u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, rada i stanovanja, obezbeđivanju pristupa osobama sa invaliditetom okruženju, transportu, komunikaciji i javnim službama.

⁷⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 108/2005, 71/05, Strategija razvoja socijalne zaštite.

⁷⁵ Ibid, 38.

⁷⁶ Ibid, 38.

⁷⁷ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2010, Odluka o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika.

ANALIZA PRAKSE

Analiza podataka o institucionalnom sistemu za osobe sa intelektualnim teškoćama

U sistemu socijalne zaštite Srbije postoji šest institucija za decu i mlade sa intelektualnim teškoćama i autizmom, sedam institucija za odrasle sa intelektualnim teškoćama, tri institucije za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama i pet ustanova za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama. Ipak, ova kategorizacija institucija ne ukazuje na to da su korisnici isključivo osobe sa onom vrstom teškoća i onog uzrasta koji odgovara nameni ustanove. Drugim rečima, mlade osobe sa teškoćama su smeštene i u ustanove za stare, deca i mladi sa intelektualnim teškoćama koja su isključena iz obrazovnog sistema, smešteni su u ustanove za odrasle sa intelektualnim teškoćama, dok su odrasli sa intelektualnim teškoćama često smešteni u ustanove socijalne zaštite za osobe sa psihosocijalnim teškoćama.⁷⁸

Broj osoba sa teškoćama u ustanovama socijalne zaštite za osobe sa invaliditetom u 2010

Ustanova/invaliditet	Intelektualne teškoće	Autizam	Druge teškoće	Ukupan broj
za decu i mlade sa intelektualnim teškoćama i autizmom	1,257	6	247	1,510
za odrasle sa intelektualnim teškoćama	1,503	1	154	1,658
za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama	19	0	234	253
za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama	406	0	1,980	2,386
Ukupno	3,185	7	2,615	5,807

Iz podataka koje je objavila država,⁷⁹ može se videti da su osobe sa intelektualnim teškoćama smeštene u svim vrstama ustanova socijalne zaštite. Međutim, broj korisnika koji imaju neku vrstu intelektualnih teškoća zapravo je viši od onog koji je naveden u gornjoj tabeli – prvo, državni izveštaj izostavlja jednu ustanovu za decu⁸⁰ i drugo, analiza strukture korisnika prema tipu teškoća sadrži i dvosmisleni kategoriju „kombinovanih” ili „višestrukih” teškoća – što može da ukaže da osobe sa intelektualnim teškoćama mogu da se nađu i u ovoj kategoriji.⁸¹

U poređenju sa ukupnim brojem stanovnika Srbije i procenom broja osoba sa intelektualnim teškoćama u Srbiji (2% ili 150.000), možemo zaključiti da je broj institucionalizovane dece i odraslih sa intelektualnim teškoćama relativno nizak (oko 3.200). Pitanje se samo nameće: Koliko osoba sa intelektualnim teškoćama, uključujući i osobe sa autizmom, živi u zajednici? Država nema procenu njihovog broja, niti način da do tog podatka dođe, ali treba imati u vidu da će popis iz 2011. godine možda biti prvi izvor za procenu tih brojni.

⁷⁸ Strategija razvoja socijalne zaštite, str. 8.

⁷⁹ Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za smeštaj osoba sa invaliditetom za 2010. godinu, Beograd, maj 2011. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/naslovna/god-izvestavanja/OSI.pdf>

⁸⁰ Državni izveštaj ne daje podatke za ustanovu Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine Beograd.

⁸¹ Poseban izveštaj Zaštitnika građana o obavljenim nadzorima u ustanovama socijalnog staranja za smeštaj starih lica u 2010. godini. <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebni-izvestaji/2108-2010>.

⁸² Pošto ne postoji tačan broj osoba sa intelektualnim teškoćama u svetu, u ovom izveštaju koristimo procenu koju koriste istraživači u ovom polju i demografi – a to je 2,0% ukupne populacije.

U pogledu razloga za napuštanje institucionalnog zbrinjavanja, nije bilo značajne promene u odnosu na prethodne godine – dominantan razlog i dalje ostaje smrt korisnika, čak i kad su u pitanju ustanove za decu i mlade.⁸³

Razlozi napuštanja ustanova socijalne zaštite za osobe sa invaliditetom u 2010. godini

Institucija/razlog	Smrt		Prelazak u drugu ustanovu	Vraćanje u biološku porodicu, prelazak na hraniteljstvo ili drugi oblik porodičnog života ili života u zajednici (deinstitutionalizacija)	Drugo – nepoznato	Broj korisnika koji su napustili ustanovu
	%	N				
za decu i mlade sa intelektualnim teškoćama i autizmom	39.8	35	28.4%	30.7%	1.1%	88
za odrasle sa intelektualnim teškoćama	71	68	22%	6%	1%	96
za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama	71	39	11%	9%	9%	55
za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama	87	135	4.5%	8%	0.5%	155

Tokom 2010. godine, bilo je 277 smrtnih slučajeva u 20 ustanova socijalne zaštite. Prema podacima koje su prikupili i objavili državni organi, stopa mortaliteta u ustanovama za zbrinjavanje je skoro 48 (od 1000). Kao poređenje, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, stopa mortaliteta u Srbiji za 2010. godinu je 14,2 (od 1000). Takva razlika je zabrinjavajuća i otvara neka veoma važna pitanja: Da li je pravo na život u ustanovama za osobe sa invaliditetom u Srbiji na odgovarajući način zaštićeno? Da li je moguće da samo postojanje invaliditeta opravdava stopu mortaliteta, koja je više nego trostruko viša od prosečne stope mortaliteta u zemlji? Odgovore na ova pitanja treba da da država, nakon što ispita situaciju u institucijama. Od 277 smrtnih slučajeva, za samo šest je navedeno da je u pitanju bila nasilna smrt (pet samoubistava i jedno ubistvo), a za tri da im je uzrok nepoznat. U izveštaju je navedeno da je najviše smrtnih slučajeva (268 od 277) rezultat bolesti i da su to bile prirodne smrti, ali bez dodatnih informacija. Ovo nas navodi da se zapitamo da li su sprovedene bilo kakve dodatne istrage o uzrocima smrti za koje se pretpostavlja da su bile nenasilne.

Smrtni slučajevi u ustanovama socijalne zaštite za osobe sa invaliditetom u 2010. godini.

Ustanove/smrtni	Bolest ili prirodna smrt	Ubistvo	Samoubistvo	Nepoznat uzrok	Ukupno smrtnih slučajeva
za decu i mlade sa intelektualnim teškoćama i autizmom	35	0	0	0	35
za odrasle sa intelektualnim teškoćama	67	1	0	0	68
za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama	38	0	1	0	39
za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama	128	0	4	3	135

⁸³ Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za smeštaj osoba sa invaliditetom za 2010. godinu, str. 37.

Podaci iz državnog izveštaja upućuju na činjenicu da u svim ustanovama postoji ozbiljna prenatrpanost i nedostatak privatnosti. Sa izuzetkom ustanova za osobe sa psihosocijalnim teškoćama, broj osoba na smeštaju u svakoj grupi državnih ustanova socijalne zaštite ne prevazilazi ukupan kapacitet definisan odlukom.⁸⁴ Ova informacija nam još uvek ne govori mnogo o situaciji u svakoj pojedinačnoj instituciji, i to ne samo zbog toga što su podaci grupisani po tipu institucija, već što je važnije – zbog toga što je kapacitet utvrđen na osnovu aktuelnog broja osoba na smeštaju, a ne na osnovu standarda koji propisuju adekvatan lični prostor za korisnike. Dakle, institucije ili odeljenja u okviru njih možda su u okviru limita ili ispod propisane granice, dok u isto vreme korisnici žive u zajedničkim spavaćim sobama sa potpunim nedostatkom ličnog prostora.⁸⁵

Većina soba u ustanovama su zajedničke i imaju više od tri kreveta (ukupan broj kreveta u jednokrevetnim, dvokrevetnim i trokrevetnim sobama: 850; ukupan broj kreveta u sobama koje imaju više od tri kreveta: 4.941).⁸⁶ To pokazuje da je institucionalno zbrinjavanje u Srbiji pretežno domskog stila, što nije pogodno za razvoj kućne atmosfere. Dugotrajan suživot u prostoriji sa tri ili više osoba, svakako narušava privatnost osobe.

Kapaciteti prema broju kreveta u sobi

Institucije/broj kreveta	# mesta u jednokrevetnim sobama	# mesta u dvokrevetnim sobama	# mesta u trokrevetnim sobama	# mesta u četvorokrevetnim i sobama sa više od četiri kreveta
za decu i mlade sa intelektualnim teškoćama i autizmom	3	32	39	1,392
za odrasle sa intelektualnim teškoćama	7	86	189	1,450
za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama	11	94	18	177
za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama	6	140	225	1,922

Državni izveštaj identifikuje da različite okolnosti vode do institucionalizacije dece i odraslih sa invaliditetom. Kada su u pitanju deca, lista mogućih uzroka institucionalizacije je sledeća: preminuli roditelji, nepoznati roditelji, roditelji u potpunosti ili delimično lišeni roditeljskog prava, roditelji lišeni poslovne sposobnosti, roditelji sprečeni da vrše roditeljska prava, roditelji koji nisu u stanju da zadovolje detetove potrebe, i neadekvatno roditeljsko staranje. U najvećem broju slučajeva roditelji su sprečeni da vrše roditeljska prava ili se neadekvatno staraju o svojoj deci.⁸⁷ Za odrasle osobe sa invaliditetom, glavni uzroci institucionalizacije su: nepostojanje bliskih srodnika, porodica osobe nije spremna da brine o njoj, socio-ekonomska ugroženost i neadekvatno staranje porodice.

⁸⁴ Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za smeštaj osoba sa invaliditetom za 2010. godinu, str. 28. Broj korisnika na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite za osobe sa psihosocijalnim teškoćama u 2010. godini je bio 2.386, dok je ukupan kapacitet bio 2.293.

⁸⁵ Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji: Ljudi na margini (4) : izveštaj o stanju u socijalnim ustanovama za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja i dece i omladine sa poremećajima u ponašanju, str. 17. U Sremčici, Helsinški komitet izveštava da se u dečijem paviljonu nalazi više od četrnaestoro dece u svakoj sobi (2009). Pristupljeno u decembru 2011.

⁸⁶ Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za smeštaj osoba sa invaliditetom za 2010. godinu, analiza četiri grafikona na str. 5, 12, 20, i 28.

⁸⁷ Ibid, str. 7.

Razlozi institucionalizacije za osobe sa invaliditetom u 2010

Institucije/razlozi	Nema bliskih srodnika	Porodica nije u stanju da brine o osobi	Socio-ekonomska ugroženost	Neadekvatno staranje porodice	Drugi razlozi
za odrasle sa intelektualnim teškoćama (samo za korisnike starije od 18)	36%	50%	5%	5%	4% (3% lični izbor)
za odrasle sa fizičkim i/ili senzornim teškoćama	33%	32%	20%	4%	11% (4% lični izbor)
za odrasle sa psihosocijalnim teškoćama	16%	26%	3%	5%	50% (49% društveno-zdravstvene ustanove)

Dok su neke od ovih kategorija suviše uopštene (kao što je značenje izraza „spremnost za brigu” o detetu ili odrasloj osobi sa teškoćama), takođe nam ne pružaju odgovor na pitanje zašto je država odlučila da je smeštaj u rezidencijalnu ustanovu jedini mogući izbor za osobu sa teškoćama. Objašnjenje da odrasla osoba nema bliskih srodnika koji bi je podržali ili nema dovoljno sredstava, nije adekvatno opravdanje za neuspeh da im se omogući ostanak u sopstvenim domovima u zajednici. Podaci ukazuju i na zabrinjavajuću činjenicu da je u Srbiji još uvek prihvatljivo biti „nespreman” za preuzimanje brige o detetu ili odrasloj osobi, ako ta osoba ima invaliditet.

Statistika o dužini boravka u institucijama je vrlo obeshrabrujuća: samo 4% dece je na institucionalnom smeštaju manje od 12 meseci, dok je samo 7% korisnika/ca u institucijama za odrasle sa intelektualnim teškoćama manje od 12 meseci.⁸⁸ Čak 94% dece sa intelektualnim teškoćama i 93% odraslih sa intelektualnim teškoćama u institucijama boravi duže od jedne godine, potvrđujući tvrdnju da kada je osoba jednom smeštena u instituciju, tamo ostaje dugo vremena.

Ljudska prava u institucijama

Informacije o svakodnevnom životu osoba sa teškoćama u ustanovama u Srbiji, trebalo bi da pokažu stepen poštovanja ljudskih prava korisnika/ca institucija. Međutim, državni izveštaji ne sadrže informacije ovog tipa. Izveštaj o radu ustanova jasno naglašavaju da programi podrške osposobljavanju i osamostaljivanju korisnika/ca, isto kao i programi koji doprinose njihovom boljem socijalnom uključivanju, nisu dovoljno zastupljeni.⁸⁹ U Strategiji razvoja socijalne zaštite, navodi se da institucije nemaju adekvatne programe, da se ne obezbeđuje uvek adekvatna podrška za očuvanje potencijala korisnika/ca i unapređenje kvaliteta njihovog života,⁹⁰ te da su korisnici/e često u društvenoj izolaciji različitog stepena.⁹¹

Potrebno je odgovoriti na veliki broj pitanja, kako bi se došlo do zaključka o tome da li se, i kako, u institucijama poštuju prava osoba sa intelektualnim teškoćama. Lista osnovnih pitanja bi bila:

- dobijanje adekvatne zdravstvene zaštite, zaštita od nepotrebnih medicinskih tretmana i/ili intervencija;
- dobijanje adekvatnog obrazovanja za decu i rad za odrasle;
- zaštita od nasilja i zlostavljanja, kako od drugih korisnika/ca, tako i od osoblja;
- redovni kontakti sa porodicom i drugim važnim osobama van institucije;
- pravo na privatnost i intimne odnose;
- sloboda kretanja unutar i van ustanove;
- pravo na odlučivanje o ličnim stvarima, finansijama, slobodnom vremenu i kontrola nad sopstvenim životom;

⁸⁸ Ibid, str. 8. i 15.

⁸⁹ Ibid, str. 37.

⁹⁰ Strategija razvoja socijalne zaštite, str. 8. i 38.

⁹¹ Ibid, str. 8.

- jednake mogućnosti i tretman za sve korisnike/ce sa posebnom pažnjom prema individualnim ličnim karakteristikama (kao što su pol, uzrast, tip i stepen teškoća, nacionalnost i veroispovest).

Ni jedna od ovih informacija nije dostupna u državnom monitoringu, koji se, očigledno, ne bavi ljudskim pravima osoba sa teškoćama koje su institucionalno zbrinute. Zbog svojih ograničenih kapaciteta, mehanizam za prevenciju torture i nehumanog postupanja Zaštitnika građana imao je samo jednu preventivnu posetu ustanovama socijalne zaštite za osobe sa invaliditetom od kad je uspostavljen 2008. godine.⁹² Nezavisni monitoring organizacija civilnog društva, dešava se takođe samo sporadično i ne ohrabruje se od strane vlasti.⁹³

U novembru 2007. godine, Mental Disability Rights International objavio je izveštaj pod nazivom „Mučenje kao lečenje: segregacija i zloupotreba dece sa posebnim potrebama u Srbiji”⁹⁴, a koji govori o zlostavljanju u institucijama, segregaciji iz društva i diskriminaciji, i kršenju međunarodnih konvencija. Izveštaj je izazvao veliku pažnju, kako nacionalne, tako i internacionalne javnosti i podstakao reforme u ovoj oblasti. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (HOLJP) sproveo je poslednji monitoring u četiri takve institucije tokom 2009. godine. Nažalost, rezultati nisu bili mnogo drugačiji od onih iz 2007. godine.

Dok su MDRI i HOLJP identifikovali brojna kršenja ljudskih prava i pitanja koja ne doprinose dobrobiti ljudi koji su institucionalno zbrinuti, mi ćemo navesti samo nekoliko. Naglašavamo ih sa namerom da ukažemo na ona pitanja koja su najvažnija za postizanje promene ponašanja prema osobama sa teškoćama. Pitanja koja se moraju urgentno rešiti su segregacija, preterana upotreba lekova, nedostatak razumevanja potreba korisnika i nejednak tretman korisnika. Važno je naglasiti da ne samo da je ovu promenu neophodno odmah izvršiti, već i da ona ne zahteva značajna finansijska ulaganja.

Tim Helsinškog odbora za ljudska prava zabeležio je preterano korišćenje medikamentozne terapije u svim posećenim institucijama.⁹⁵ Hemijska fiksacija sprovodi se često kao sistematična praksa, jer je tako lakše osoblju, ali na štetu prava korisnika/ca. Druga stalna primedba upućena sistemu bila je da osoblje ne uspeva da prepozna individualne potrebe korisnika/ca. Na primer, medicinsko osoblje nije bilo u stanju da objasni iznenadne promene u ponašanju korisnika/ca – pojavu agresivnosti i uznemirenosti.⁹⁶ Nemedicinsko osoblje ne uspeva da sagleda svu složenost životnih uslova i pogrešno tumači njihove postupke, kao što su pokušaji bekstva iz ustanove, pripisujući ih njihovom stanju (invaliditetu i problematičnom ponašanju).⁹⁷

Štaviše, zapažena je očigledna nejednakost u tretmanu korisnika u odnosu na stepen njihovih teškoća ili doživljaj njihovog problematičnog ponašanja. Oni korisnici/e koje osoblje doživljava kao problematične namerno su isključivani iz aktivnosti i programa,⁹⁸ dok su oni koji imaju ozbiljne psihosocijalne teškoće i/ili teži fizički invaliditet zanemareni do te mere da im se ne pomaže čak ni da ustanu iz svojih kreveta. Yana Buhner-Tavanier, koja se bavi istraživačkim novinarstvom, posetila je nekoliko ustanova u Srbiji tokom 2009. godine i opisala ovaj fenomen kao „paralelni univerzum”, u kojem su sve aktivnosti i programi usmereni ka onim korisnicima sa kojima je najlakše raditi, dok najmanje podrške dobijaju oni kojima je podrška najviše potrebna.⁹⁹ Organizacija rada i politika institucija koje podrazumevaju manje podrške osobama koje imaju najveće teškoće su ne samo

⁹² Zaštitnik građana: Izveštaj o kontroli uslova boravka i poštovanja prava korisnika sa posebnim osvrtom na socio-psiho-lošku i zdravstvenu zaštitu u Domu za decu i lica ometena u razvoju „Dr Nikola Šumenković”, Stamnica, 9. juni 2009. Pristupljeno 6. januara 2012. http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr_YU/izvestaji/posebnii-izvestaji/501--q-q-

⁹³ Authorities Denied Access to Social Care Institutions for Civil Society Organizations, Human Rights Watch World Report 2011, 466. <http://www.hrw.org/world-report-2011>.

⁹⁴ Mental Disability Rights International, novembar 2007. <http://www.disabilityrightsintl.org/wordpress/wp-content/uploads/Serbia-rep-english.pdf>

⁹⁵ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: Ljudi na margini (4): Izveštaj o stanju u socijalnim ustanovama za smeštaj dece i omladine ometene u mentalnom razvoju, odnosno za odrasle ometene u mentalnom razvoju i duševno obolela lica, str. 13. Pristupljeno 5. decembra 2011. <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ljudi%20Na%20Margini%20-%204.pdf>

⁹⁶ Ibid, str. 14.

⁹⁷ Ibid, str. 25

⁹⁸ Ibid, str. 21.

⁹⁹ Buhner Tavanier, Yana. 2009. Dumping Grounds for People. Pristupljeno 6. januara 2012. <http://dumpinggroundsforpeople.wordpress.com/read-the-investigation/full-length-investigation/>

nepravedni, već predstavljaju i kršenje principa Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom koji se primenjuju ravnopravno na sve osobe sa invaliditetom, bez obzira na tip i stepen njihovih teškoća.

Finansiranje i investicije

Institucije se finansiraju iz različitih izvora: osnovni izvor finansiranja je Ministarstvo rada i socijalne politike (MRSP), dok su drugi finansijeri Ministarstvo zdravlja, opštinske vlasti, domaći i strani donatori i, kao što je to slučaj u Vojvodini, Pokrajinski sekretarijat za zdravstvo, socijalnu politiku i demografiju. Institucije poseduju dva tekuća računa u banci, jedan je isključivo rezervisan za budžetske troškove (sredstva po korisniku, plate osoblja i uprave, drugi operativni troškovi), dok je drugi račun namenjen za različite donacije i ostale troškove. Većina domova se delimično finansira iz sopstvenih sredstava, kao što su prihodi od poljoprivrede ili uzgoja životinja i od prodaje proizvoda i dobara koje naprave korisnici/e.

Poznato je da se, nakon demokratskih promena u Srbiji posle 2000. godine, veliki deo humanitarne pomoći koristio kao urgentna pomoć za renoviranje institucija za decu i odrasle sa teškoćama koje su bile u takvom stanju da su ugrožavale život korisnika/ca. Tačni investirani iznosi do danas su ostali nepoznati. Ipak, iz pisma zahvalnosti MRSP donatorima iz 2003. godine, poznato je da su donacije usmerene na rekonstrukciju ili povećanje kapaciteta institucija, nabavku hrane, lekova, higijenskih sredstava, plaćanje energenata, nabavku vozila, nameštaja, pomagala, odeće, obuće, školskog pribora, knjiga i za plaćanje odmora za decu.¹⁰⁰

Nakon ovog perioda, Vlada Srbije počela je da definiše politiku koja podrazumeva društveno uključivanje institucionalizovane dece.¹⁰¹ No, artikulacija reformske politike za decu nije praćena preusmeravanjem finansijskih sredstava od institucija ka sistemu podrške u zajednici. Tako, MRSP izveštava da je tokom četiri godine, u periodu od 2004-2007. godine, država investirala ukupno oko 800 miliona dinara (8 miliona eura) u sve ustanove za koje je ovo ministarstvo nadležno.¹⁰² U od 2008-2010. godine, iznos državnih investicija je blizu 384,4 miliona dinara (oko 3,84 miliona eura).¹⁰³ Važno je napomenuti da su u pitanju dodatne investicije u odnosu na redovne mesečne uplate iz državnog budžeta, koje pokrivaju uobičajene troškove. Može se primetiti da su investicije u 2010. godini bile nekoliko puta više nego u prethodne dve godine.

Investicije u institucije¹⁰⁴

Ukupne investicije - godina	Investicije (u RSD)	Oprema (u RSD)	Ukupno (u RSD)
2008	81,603,395	15,945,851	97,549,246
2009	37,707,858	22,715,390	60,423,248
2010	196,772,438	29,641,335	226,413,773
Ukupno	316,083,691	68,302,576	384,386,267

Kad je u pitanju finansiranje podrške u zajednici, nema podataka o ovom tipu investicija. Podrška u zajednici finansira se na projektnoj osnovi iz redovnih poziva MRSP i ad hoc poziva stranih donatora.

¹⁰⁰ LifeLine website: Izvodi iz štampe (iz Vreme): Zahvalnica Ministarstva za socijalna pitanja fondaciji nj. k. v. princeze Katarine (20. mart 2003). Pristupljeno 6. januara 2012. http://www.royalfamily.org/press/press-det/stampa-zahvalnica_yu.htm.

¹⁰¹ Najrelevantnije za podršku u zajednici: Nacionalni akcioni plan za decu, 2004, Strategija razvoja socijalne zaštite 2005 i Strategija poboljšanja položaja osoba sa invaliditetom 2006.

¹⁰² Izveštaj Ministarstva rada i socijalne politike o stanju u ustanovama za smeštaj dece, odraslih i starih sa posebnim potrebama, 2007, str. 10. Pristupljeno 6. januara 2012. <http://www.minrzs.gov.rs/cms/you/propisi/briga-o-porodici-i-socijalna-zastita>.

¹⁰³ Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, državnu upravu i lokalnu samoupravu, Nacrt inicijalnog izveštaja o sprovođenju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji (decembar 2011), str. 66.

¹⁰⁴ Tabela preuzeta iz Nacrta inicijalnog izveštaja, str. 66. Ova sredstva su najviše potrošena na poboljšanja uslova stanovanja, adaptacije, izgradnju i opremu.

Većina tih konkursa je usmerena ka udruženjima osoba sa invaliditetom ili organizacijama koje se bave ljudskim pravima i veoma je teško proceniti iznose koji su bili usmereni posebno na deinstitucionalizaciju ili prevenciju institucionalizacije osoba sa intelektualnim teškoćama. Sledeći faktor koji čini procenu još težom je tendencija države da definiše nove usluge, koje nude institucije u svojim prostorima, kao usluge u zajednici. Na primer, u državnom izveštaju je navedeno da je 3 miliona eura potrošeno na prilagođavanje dela prostora u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja da bi se razvijale usluge za prevenciju institucionalizacije dece sa smetnjama u razvoju, kao i za poboljšanje uslova života za institucionalizovanu decu sa smetnjama u razvoju.¹⁰⁵ Uprkos nepostojanju metodologije za praćenje napretka u razvoju usluga u zajednici i nejasnoćama u razumevanju koncepta usluga u zajednici, ipak mogu da se primete neke dominantne prakse u finansiranju.

Prva je da usluge u zajednici i deinstitucionalizacija dece sa smetnjama u razvoju dobija mnogo veću pažnju (iako sa neizvesnim rezultatima), dok su potrebe odraslih sa intelektualnim teškoćama i dalje zanemarene u tom pogledu. Ovo bi se moglo promeniti investiranjem 2 miliona eura iz evropskog IPA programa 2009. Projekat Unapređenje položaja korisnika u rezidencijalnim ustanovama za osobe sa mentalnim invaliditetom i duševne bolesti i stvaranje uslova za njihovo socijalno uključivanje u lokalnoj zajednici ima cilj da pripremi i realizuje planove transformacija rezidencijalnih i psihijatrijskih institucija za odrasle, kao i da razvije plan među-sektorskih socijalnih i zdravstvenih usluga u lokalnoj zajednici. Druga komponenta vezana za ovaj projekat bila je, kako je inicijalno zamišljeno, ulaganje 2,45 miliona eura infrastrukturnih investicija u šest ustanova. Taj je plan promenjen nakon zastupanja predvođenog Inicijativom MDRI-S, uz podršku nacionalnih i evropskih organizacija koje se bave ljudskim pravima i zaštitom prava osoba sa invaliditetom, na osnovu argumenata da će takve investicije ometati proces deinstitucionalizacije, a i da nisu u skladu sa obavezama preuzetim ratifikacijom Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom. Umesto institucijama za smeštaj, sredstva će se usmeriti na lokalne zajednice da im se pomogne da razviju i implementiraju modele usluga u zajednici za deinstitucionalizaciju korisnika. Ovo je prvo veće ulaganje koje uvodi mogućnost razvijanja odgovarajućih usluga za odrasle sa intelektualnim teškoćama koje žive u ustanovama u Srbiji.

Drugo, usluge u zajednici se još uvek finansiraju samo u manjem obimu i na kratkoročnoj projektnoj osnovi. Fond za socijalne inovacije (FSI) smatran je glavnim akterom u identifikovanju i uspešnom razvoju novih pristupa socijalne zaštite (pilot projekti) i u njihovom sistemskom prihvatanju. Ovaj fond podržavao je organizacije, državne institucije i lokalne zajednice u implementaciji inovativnih projektnih rešenja u socijalnoj zaštiti na konkurentskoj osnovi. Ipak, ovo telo nije imalo veliki značaj kad je u pitanju finansijski kapacitet. Od 2003. godine, projekti koji su podržavali usluge u zajednici za decu i mlade odrasle osobe sa teškoćama podržani su sa ukupno 78,6 miliona dinara.¹⁰⁶ Ovu sumu su investirale norveška, britanska i srpska vlada u različite usluge u zajednici tokom perioda od sedam godina. U poređenju sa ukupnim investiranjem države u institucije samo u 2010. godini postaje jasnije da je ovaj iznos nedovoljan. Iako Zakon o socijalnoj zaštiti uvodi različite usluge, može se reći da se do sada sistematski razvijao samo jedan servis, a to su dnevni boravci. Država izveštava da je u 2009. godini, čak 56 opština prepoznalo ovu formu podrške u njihovim zajednicama.¹⁰⁷ Usluga "predah" i usluga "pomoć u kući" su odnedavno prepoznate kao prioritetni servisi među različitim opštinama. No, ponuda još uvek ostaje veoma ograničena i postavlja se pitanje da li tako ograničen izbor može da odgovori na pojedinačne potrebe za podrškom različitih ljudi i njihovih porodica.

Ovo otvara i treće pitanje vezano za razvoj usluga u zajednici u Srbiji – raznovrsnost i primerenost određenih vrsta usluga. Sredstva dobijena iz FSI (Fond za socijalne inovacije), državnog budžeta (Nacionalni investicioni plan), lokalnih budžeta, EU, USAID i drugih stranih donatora, kao i privatnih donatora, koristila su se za razvijanje dnevnih boravaka, naročito za decu sa smetnjama u razvoju¹⁰⁸ U okviru projekta Razvoj usluga u zajednici za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice, koji je finansirala EU, utrošeno je 3 miliona eura u poboljšanje lokalnih servisa za decu sa razvojnim teškoćama u opštinama širom Srbije. Servisi koji su finansirani kroz 11 projekata su najčešće, ponovo, dnevni boravci. Drugi finansirani servisi su pomoć u kući i personalna asistencija.¹⁰⁹ Zabrinjavajuće je što je fokus u razvoju usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama stavljen na razvijanje mreže

¹⁰⁵ Ibid, str. 70.

¹⁰⁶ Informacija dobijena od Fonda za socijalne inovacije (FSI) na osnovu Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja (2010).

¹⁰⁷ Nacrt inicijalnog izveštaja o implementaciji Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, str. 70.

¹⁰⁸ Ibid, str. 70.

¹⁰⁹ Ibid, str. 71.

dnevnih boravaka. Pošto su dnevni boravci servisne ustanove koje grupišu korisnike prema vrsti teškoće koju imaju, postoji visok rizik repliciranja institucionalne prakse. Treba da se obrati posebna pažnja na to da programi, koje ovi centri nude, odgovore na potrebe individualnih korisnika i da ne utiču negativno na realizaciju njihovih prava na obrazovanje i na rad.

Kako potencijalni korisnici vide usluge u zajednici u Srbiji

Usluge u zajednici

Kada se pominju usluge u zajednici, roditelji dece i osoba sa intelektualnim teškoćama u početku pomišljaju na specijalizovane servise koji su kreirani posebno za osobe sa invaliditetom.¹¹⁰ Najčešće su to dnevni boravci, usluge logopeda, fizioterapeuta i drugih terapeuta. Ipak, kada se dodatno ispita koja vrsta podrške bi im bila od najveće pomoći u svakodnevnom životu, roditelji opisuju podršku koja bi se mogla povezati sa personalnom asistencijom – na primer nabavka namirnica ili da asistent provede nekoliko sati sa detetom kada su oni bolesni ili na drugi način sprečeni, ili asistent koji bi „ih odveo na mesto na koja ja nisam u stanju”.

Kao najveće nedostatke u pružanju postojećih specijalizovanih usluga roditelji identifikuju „blok tretman” ili nedostatak individualnog pristupa korisnicima. Većina usluga, po njima, osmišljena je za veliki broj osoba i nije individualizovana. Takvi tretmani sprečavaju bilo kakav individualni napredak ili zadovoljstvo. Ključno je da svaka osoba dobija adekvatnu pažnju i da se deluje na pojedinačne potrebe. Primer je dala majka mlade devojkice sa autizmom. Kako njena ćerka „nema ništa konkretno čime bi mogla da se bavi – nikakvo radno angažovanje” ona boravi u dnevnom boravku za odrasle, jer je to jedina dostupna mogućnost organizovanih aktivnosti. Dnevni boravak pruža usluge za oko 50 mladih osoba sa autizmom i iako su:

„ambijent i osoblje prijatni, tamo nema organizovanog rada [...] njima [korisnicima] nije dozvoljeno da koriste viljuške kada obeduju da se ne bi povredili [...], njima je zabranjeno da kuvaju i pripremaju hranu da ne bi pojeli nešto zagađeno. Žena koja tamo radi ne može da posveti svoje vreme mojoj ćerki jer ima još šest drugih osoba sa kojima radi. Ona [ćerka] bi mogla u jednom trenutku da postane samostalna, ali taj nivo samostalnosti nikada neće biti dostignut.”

Ovakva razmišljanja takođe su popraćena još jednom primedbom koju su roditelji iskazali – nedostatkom poverenja u profesionalce/ke. Neki su to eksplicitno izjavili, za druge je to postalo očigledno kada su objasnili kako su organizovali svoj svakodnevni život. Prema većini učesnika/ca, njihova deca su napredovala u usvajanju veština i socijalizaciji jer su sami u potpunosti bili posvećeni svojoj deci i radili predano sa njima. Za mnoge je to značilo i napuštanje posla.

Vezano za neadekvatne veštine i stavove profesionalaca/ki, većina roditelja je istakla velike probleme sa ranom dijagnostikom. Prema roditeljskim iskustvima, profesionalci/ke koji su radili na dijagnostikovanju intelektualnih teškoća i autizma nemaju adekvatno niti savremeno znanje o specifičnim teškoćama i stanjima i njihovim simptomima. Iako su naglašeni problemi dijagnostikovanja različitih vrsta teškoća, ovu zamerku su isticali najviše roditelji dece koja imaju teškoće iz autističnog spektra.

Roditelji mladih i starijih odraslih osoba sa intelektualnim teškoćama kod svoje dece prepoznaju potrebu za druženjem, koja je vrlo izražena, ali neispunjena. Postoji velika praznina u mogućnostima za bavljenjem sportom i rekreacijom, učestvovanjem u društvenom životu zajednice i upoznavanjem novih ljudi i prijateljstva, naročito sa onima koji nemaju teškoće. Prirodno, ova praznina u društvenom životu čini da mladi ljudi postaju izuzetno usamljeni, frustrirani i napeti. Izlasci i druženja su važan činilac inkluzije osoba sa intelektualnim teškoćama, naročito u kulturi koja jako naglašava ovu sferu života. To podrazumeva pripadnost vršnjačkoj grupi i zajednici. Majka mladića koji ima Daunov sindrom kaže:

„Ne mogu, na primer, sa njim da idem u noćni klub. To bi bilo smešno i on sigurno ne bi bio srećan kad bi tamo sa njime izlazila majka. Ali, ne znam sa kime bi mogao da izlazi, jer on ima istu potrebu za zabavom i relaksacijom kao i svi drugi mladi ljudi.”

¹¹⁰ Podaci dobijeni kroz fokus grupe. Za više informacija o prikupljanju podataka molimo da pogledate Aneks.

Nakon što se na to navedu, roditelji počinju da razmišljaju o uslugama za opštu populaciju kao o uslugama namenjenim i njihovoj deci. Ovaj interesantan fenomen možda se događa zbog toga što su opšti servisi u tolikoj meri isključujući, da se ova populacija prestala smatrati redovnim korisnicima usluga koje su namenjene svima u društvu. Ali, kao što je jedan roditelj zaključio, usluge u zajednici znače:

„[...] da sve što postoji za druge, isto tako postoji i za njih. Da koriste već postojeće servise.”

U svetlu ovoga, kao vrlo važan problem roditelji su istakli neinkluzivnost opštih servisa za decu i odrasle sa intelektualnim teškoćama. U većini slučajeva, lični primeri koje navode predstavljaju direktnu diskriminaciju na osnovu invaliditeta. Česta odbijanja da se pruže usluge osobama sa intelektualnim teškoćama i postavljanje dodatnih uslova za realizaciju prava, predstavlja sistemsku diskriminaciju. Zdravstveni radnici i zubari posebno su pokazivali nespремnost da leče decu čim bi saznali da dete ima neku vrstu smetnje u razvoju. Na primer, zapanjujuće je da su svi učesnici fokus grupa naveli da su bar jednom imali problem sa dobijanjem stomatoloških usluga za svoju decu. Samo jedna majka je izrazila potpuno zadovoljstvo uslugama pedijatra njenog deteta, zbog ličnih i profesionalnih kvaliteta tog lekara, ali isto tako i zbog njenog ličnog angažovanja u objašnjavanju situacije deteta. To je izazvalo razgovor o tome da li bi pristup roditelja trebalo da bude faktor kvaliteta medicinskih usluga koje bi deca trebalo da dobiju.

„Roditelj ne može stalno da se izvinjava što ima dete koje nije isto kao i druga deca. To je veliki stres kada svaki put kada nešto radite, morate da razmišljate o tome da li će neko biti ljubazan ili imati razumevanja. Podrazumeva se da lekar bude ljubazan ili da dete bude očišćeno kada ga odvedete u frizerski salon.”

Samostalan život

Postoji velika zablude o tome šta predstavlja samostalan život. Većina roditelja, kada su ih pitali za mogućnost da njihova (odrasla) deca žive samostalno, je rekla da to ne bi bilo moguće zbog nedostatka neophodnih veština. Ali, s obzirom na to da su roditelji mogli da prepoznaju potencijal i teškoće svoje dece, svi su se složili da bi to bilo moguće ako bi postojala odgovarajuća podrška osobe od poverenja. Za roditelje i porodice osoba sa intelektualnim teškoćama je važno da budu svesni da samostalan život podrazumeva usluge dnevne podrške koji su osmišljeni prema individualnim potrebama svake osobe. Drugim rečima, samostalan život ide ruku-pod-ruku sa personalnom asistencijom. Za neke roditelje ovo je bio razgovor koji je pokrenuo veće preispitivanje o njihovoj vlastitoj ulozi i preteranoj brizi. Na primer, jedna majka je kazala:

„Naša deca trebalo bi da se osećaju kao odrasli. Mi roditelji, ponekad im ne dajemo prostora da to i ostvare. Ako bi bili u poziciji da odlučuju, oni bi sigurno to mogli. Moja ćerka ima potrebu da ponekad ostane sama kod kuće i tada ona radi stvari koje ne bi radila da sam ja tu. Ona ima potrebu da radi nešto bez mog nadgledanja. Ali, ja se bojim da je ostavim samu na duži period zbog nekih opasnosti, kao što je, recimo, šporet.”

Evidentno je da se svi roditelji boje za budućnost svoje dece i plaše se šta će se sa njima desiti kada oni jednom ne budu mogli da se staraju o njima. To je podjednako izraženo i kod roditelja dece i roditelja odraslih, iako su roditelji odraslih očekivano imali više ideja o mogućim rešenjima. Ipak, iako su samo dva roditelja mogla da jasno iskažu šta bi oni želeli za svoju decu (stanovanje uz podršku), svi drugi učesnici su opisali idealna rešenja za njihovo dete, a opisali su karakteristike koje ima servis stanovanja uz podršku. Svi smatraju da njihova deca moraju imati mesto u društvu. Neki roditelji misle da njihova deca mogu da žive sa braćom ili sestrama, drugi ih vide kao samostalne osobe koje žive svoj život i imaju posao. Svi roditelji kažu da bi njihova deca mogla da imaju sustanare, ali smatraju da bi bilo veoma važno da ih sami izaberu i isto tako veruju da ovu uslugu ne treba ograničavati samo na osobe sa invaliditetom.

Iz razgovora o tome šta im donosi budućnost, bilo je jasno da ni jedan roditelj ne želi da vidi svoje dete u rezidencijalnoj instituciji. Zapravo, oni smatraju da je veoma važno da se njihova deca ne premeštaju iz svog okruženja. Jedna majka kaže:

„Volela bih da znam da li negde postoji neka vrsta privremene asistencije gde, ako vi [kao roditelj] negde treba da odete, na primer u bolnicu i slično, neko može da dođe na 5 ili 10 dana i ostane u stanu sa osobom kojoj je potrebna pomoć, bez da osoba negde mora da se preseljava? Ovakav vid podrške bi bio veoma potreban.”

Sve grupe roditelja naglasile su kao problem nedostatak pouzdanih informacija, što dodatno otežava situacije kroz koje njihove porodice prolaze.

„Roditelji su veoma loše informisani i ne znaju koja su njihova prava. Oni su u velikoj meri usmereni jedni na druge. Od nas [grupa roditelja sa decom osnovnoškolskog uzrasta sa intelektualnim teškoćama] niko ne prima tuđu negu i pomoć jer ne znamo koje su posledice toga. [...] Da bi primalo tu vrstu finansijske pomoći, dete sa autizmom se proglašava 100% invalidom. Ja se brinem kako će se to odraziti na budućnost mog deteta? Šta ako, jednom kada napuni 18 godina, i kada bude u mogućnosti da se zaposli, to ne može jer je 100% invalid? [...] Pitala sam ljude koji rade u centru za socijalni rad, a oni ne znaju. Šta to znači lišiti nekog poslovne sposobnosti? Šta znači produženje roditeljskih prava? Nema nikoga koga bih to mogla da pitam.”

Roditelji vrlo često dobijaju nepotpune ili pogrešne informacije od državnih službenika i osećaju da moraju da budu pravnici da bi bili u stanju da ostvare neka osnovna prava za svoju decu. Ovo je naročito izraženo sada, kada se implementiraju reforme uz snažan otpor jednog dela sistema. Sada je potrebna mnogo veća zakonska izvesnost i sigurnost za porodice osoba sa teškoćama. Blagovremene, tačne, potpune i dostupne informacije su od ključnog značaja, a takođe i da oni kojima su informacije potrebne, dobiju obaveštenja čak i bez direktnog pitanja, kao i da budu obavešteni o svim posledicama svojih odluka.

Šta za osobe sa intelektualnim teškoćama koje žive u institucijama znači realizacija člana 19. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom? Lična priča.

E. i M. su veći deo svog života živeli u Sremčici, ustanovi za decu i odrasle sa intelektualnim teškoćama blizu Beograda. U četrdesetim godinama, pojavila se mogućnost da počnu novi život u sasvim drugačijem okruženju – u stanu u gradu. Sada žive u dva odvojena stana u Beogradu, svako sa izabranim sustanarima. Oboje se tačno sećaju kako su i kada, pre otprilike pet godina, napustili instituciju i otišli da žive u stanovima u Beogradu u okviru projekta stanovanja uz podršku.

M. ne zna koliko je imao godina kada je došao u Sremčicu, ali se seća tačnih detalja o tome kako su stručnjaci njegovoj majci kazali da ne može da ide u školu kao druga deca. Pre nego što je došao u Beograd, živio je u grupi od 17 osoba, a sobe su bile četvorokrevetne. „Mogli smo da izađemo iz doma samo kad bi to unapred najavili i morali smo da se vratimo na vreme. Išao sam gde sam želeo, ali to nije isto. Imao sam devojkicu u Sremčici, ali onda je ona otišla [u stanovanje uz podršku]. Nastavili smo da se viđamo, ali to nije bilo isto. Sada, moja devojkica i ja živimo baš kao i drugi ljudi”. U slobodno vreme, kada ne radi, on ide u teretanu, igra fudbal, ide na koncerte i pohađa kurs pecanja. Takođe je i član mobilnog tima koji radi na podršci dnevnim aktivnostima i socijalizaciji osoba sa teškoćama koje žive sa svojim porodicama u Beogradu, ali su izolovani zbog nedostatka usluga. M. pomaže dvojici dečaka i vodi ih po gradu. M. isto tako kaže: „Tamo [u Sremčici], nisam znao da kuvam, ovde sam polako naučio, oni, [tim za podršku] su mi pokazali kako da spremam kineske ćufte, pasulj i paprikaš”.

E. kaže da je njoj i njenoj cimerki, koja joj je bila drugarica i u Sremčici, potrebna najveća podrška oko medicinske pomoći, lekova i kuvanja. Većinu kupovine mogu da obave same, ali u veće nabavke idu uz podršku koordinatora. Ona kaže da je većina njenih problema tokom perioda samostalnog življenja u početku bila vezana za kuvanje i pripremanje hrane. „Tada mi je bilo teško bilo šta da radim, jer sam znala samo da skuvam kafu”. E. sada pomaže jednoj devojkici sa teškoćama da češće izlazi i da se socijalizuje. Sviđa joj se aktivan život, tako da radi šest dana nedeljno, a tokom jedinog slobodnog dana, odlazi na sastanke grupe za samozastupanje. „Učimo o svojim pravima i kako da ih ostvarimo. Stvarno mi se to sviđa, jer to nismo znali ranije... Ništa nismo znali.”

M. radi u velikoj prodavnici nameštaja, dok E. radi u pekari. Oboje su zadovoljni svojim radnim okruženjem i pruženom podrškom. Njihov koordinator za podršku naglašava da, sve dok primaju tuđu negu i pomoć, oni ne mogu da se zaposle u pravom smislu zbog ograničenja u zakonu prema osobama bez poslovne sposobnosti. Oni su samo „radno angažovani“, iako oboje rade puno radno vreme i veoma su produktivni.

O projektu stanovanja uz podršku

Program stanovanja uz podršku inicirala je i vodi Asocijacija za promociju inkluzije Srbije (SAPI), uglavnom uz podršku međunarodnih donatora. Korisnici programa su deinstitutionalizovani iz Doma u Sremčici. Imaju između 23 i 64 godine, sa različitim tipovima i nivoima teškoća. Do sada imaju sedam stanova sa 23 korisnika u programu. Stanovi gde žive korisnici su u različitim delovima grada da bi se izbeglo grupisanje i da bi se ohrabрили da stiču različite socijalne kontakte. Svaki stan ima tim za podršku i koordinatora. Nekada, kao u slučaju E. i M., podrška je intenzivna samo u početku, a kasnije je samo povremena. Nakon dve godine osnaživanja, korisnici su naučili kako da koriste mobilne telefone tako da sami mogu da pozovu koordinate kada osete potrebu – sami kontrolišu koliko će im se često pružati podrška. U drugim slučajevima, podrška je ipak mnogo intenzivnija – četiri korisnika ima dvadesetčetvoročasovnu podršku. Sami korisnici biraju svoje sustanare. Sve aktivnosti i hobije svaka osoba bira prema vlastitim interesovanjima.

Zaključak

Na osnovu svih ovih informacija, može se zaključiti da se za institucionalno zbrinjavanje još uvek odvaja veliki novac, a da se najveći deo tog novca usmerava na infrastrukturna poboljšanja i raznovrsnost usluga. Međutim, uvođenje novih servisa u institucionalni sistem je problematično jer sistem nije uspeo da dođe do promene u stavovima i tretmanu osoba sa intelektualnim teškoćama.

U svetlu razvijanja usluga u zajednici, moglo bi se reći da su strani donatori i država Srbija prepoznali potrebu za investiranjem u poboljšanje položaja osoba sa invaliditetom, naročito dece sa intelektualnim teškoćama. Svi takvi projekti su vredni i potrebni. Ipak, mora se naglasiti da ponekad inicijative nisu u potpunosti u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava. Naročito se inicijative, pa čak i politička dokumenta, zasnivaju na pretpostavci da će neka deca, odnosno, odrasle osobe morati da ostanu u institucijama, što svakako mora biti preispitano. Politika koja legitimizuje nejednak tretman na osnovu nivoa i tipa teškoća sasvim sigurno podleže međunarodnom nadzoru. Pretpostavka da država odlučuje koja deca moraju da ostanu u ustanovama, nema osnova u Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom, niti ima opravdanja u svetlu ideje inkluzivnog društva i uspostavljanja servisa za osobe koje imaju najrazličitije potrebe.

Slično tome, usluge u zajednici koje su zasnovane na pretpostavci da neka deca sa teškoćama ne mogu da se uključe u obrazovanje, treba da se dodatno razmotre. Pravne osnove za isključivanje dece iz škola ne postoje i sva deca, bez obzira na uzrast i teškoće, moraju biti uključena u obrazovni sistem. S te strane, usluge u zajednici treba da posluže da to i podrže.

Preporuke:

- Razviti odlučnu politiku u oblasti deinstitutionalizacije sa utvrđivanjem tačnih rokova, koraka i izvora finansiranja koji su predviđeni za transformaciju i buduće zatvaranje rezidencijalnih ustanova. Politika mora biti u saglasnosti sa standardima i principima Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, koja jasno naglašava pravo svake osobe da živi u zajednici.
- Odrediti specijalizovanu jedinicu (poželjno u okviru već postojećih) koja će koordinirati sve projekte i različite izvore finansiranja na unapređenju različitih usluga u zajednici;
 - > specijalizovana jedinica treba da bude odgovorna i za transfer primera dobre prakse iz zemalja koje imaju razvijenu mrežu usluga u zajednici.

- Obezbediti da usluge u zajednici koje su definisane u zakonu budu poznate svim roditeljima, naročito onima u manjim gradovima i seoskim oblastima, i obezbediti pristup informacijama o tome kako oni mogu da utiču na uspostavljanje tih usluga u svojim zajednicama.
- Podsticati i širiti usluge stanovanja uz podršku kroz korišćenje stanova samih korisnika i formiranjem servisa podrške.
- Raditi na transformaciji dnevnih boravaka u centre koji će služiti kao resursi za podršku roditeljima i porodicama, sa ciljom uključivanja dece u obrazovni sistem ili nalaženje mogućnosti za zapošljavanje odraslih korisnika.
- Raditi na profesionalizaciji / izgradnji kompetentnosti svih pružalaca usluga, naročito onih koji rade na pružanju redovnih usluga, obezbeđujući da profesionalci budu u toku sa reformama i promenama stavova.
- Učiniti da se sve usluge u zajednici kreiraju prema individualnom korisniku, da odgovaraju i budu dostupne svim osobama sa invaliditetom.

OBRAZOVANJE

Pravna analiza

Članom 72. Ustava Republike Srbije propisano je da svako ima pravo na obrazovanje, kao i da je osnovno obrazovanje besplatno i obavezno, dok je srednjoškolsko obrazovanje besplatno. Dakle, pravo dece sa smetnjama u razvoju (uključujući intelektualne teškoće) na besplatno obrazovanje, implicitno je sadržano u Ustavu.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja¹¹¹ dalje reguliše obrazovanje sve dece u Srbiji, uključujući decu sa smetnjama u razvoju. On definiše opšte principe obrazovanja kao što su: kvalitet i dostupnost obrazovanja, usmerenost na dete, jednake mogućnosti i zabrana diskriminacije, isto kao i opšte ciljeve i standarde obrazovanja. Ovaj zakon sadrži antidiskriminacione odredbe, koje su u obrazovni sistem uvedene kao prvi opšti princip. Propisano je da sistem mora da obezbedi svoj deci, učenicima i odraslima jednako pravo i dostupnost obrazovanja i vaspitanja bez diskriminacije i izdvajanja po osnovu pola, socijalne, kulturne, etničke, religijske ili druge pripadnosti, mestu boravka, odnosno prebivališta, materijalnog ili zdravstvenog stanja, teškoća i smetnji u razvoju i invaliditeta, kao i po drugim osnovama.¹¹² Zakonom je naglašeno da deca, učenici i odrasli sa smetnjama u razvoju i invaliditetom imaju pristup svim nivoima obrazovanja, a osobe smeštene u ustanove socijalne zaštite, bolesna deca i učenici – ostvaruju pravo na obrazovanje za vreme smeštaja u ustanovi i tokom bolničkog i kućnog lečenja.¹¹³

Upis dece sa smetnjama u razvoju u školu

Član 98. Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja sadrži odredbe koje regulišu upis dece u škole, te je stoga od velike važnosti. Škola ima obavezu da upiše svako dete sa svoje teritorije u prvi razred, a može da uključi i dete sa teritorije druge škole, na zahtev roditelja i u skladu sa mogućnostima škole. Uloga lokalnih vlasti je da vode registar i informišu škole i roditelje ili staratelje o deci koja su stasala za upis, odnosno, koja treba da se upišu u školu. Svako dete uzrasta između 6,5 i 7,5 godina u vreme početka školske godine mora se upisati u školu. Testiranje spremnosti deteta vrši se samo ako je dete mlađe od 6,5 godina, a u svim drugim slučajevima, testiranje se vrši tek nakon što je dete već upisano u školu.

Testiranje se izvodi na maternjem jeziku deteta, na standardizovan način i prilagođava se u slučaju testiranja dece koja imaju motoričke ili senzorne teškoće, tako da ona budu u stanju da optimalno odgovore na zadata pitanja. Rezultat testiranja može biti samo preporuka dodatne procene detetovih potreba za podrškom ili, u slučaju deteta mlađeg od 6,5 godina, preporuka za odlaganje upisa za jednu godinu. Za razliku od rešenja koje je postojalo u prethodnom zakonu, rezultat ovog testiranja ne može biti odlaganje, niti preporuka da se dete upiše u specijalnu školu.

U postupku ispitivanja deteta, škola može da utvrdi potrebu za donošenjem individualnog obrazovnog plana ili dodatnom podrškom za obrazovanje. Ako dodatna podrška zahteva finansijska sredstva, škola podnosi pisani zahtev svom osnivaču za finansijskim sredstvima,¹¹⁴ a na osnovu mišljenja interresorne komisije za procenu potreba za dodatnom obrazovnom, zdravstvenom ili socijalnom podrškom.¹¹⁵

Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku određuje članove komisije: stalni članovi su predstavnici tri sistema (zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite), dok broj i sastav povremenih članova može da varira za svako pojedinačno dete. Povremeni članovi takođe dolaze iz različitih sistema, ali je kriterijum za njihov izbor poznavanje određenog deteta.¹¹⁶

¹¹¹ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 52/2011, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja.

¹¹² Ibid, član 3, stav 1.

¹¹³ Ibid, član 3, stav 4.

¹¹⁴ Nažalost, osnivač nema obavezu da obezbedi ta sredstva.

¹¹⁵ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 98, stav 6.

¹¹⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 63/2010, Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku, član 6.

Sa novim zakonom, uloga komisije za procenu se promenila. Ona ne može više da donese obavezujuću odluku o detetovom upisu u školu, kao što je ranije odlučivala o tome da li će dete pohađati redovnu ili specijalnu školu, ili da li će dete uopšte pohađati školu.¹¹⁷ Komisija sada donosi mišljenje o podršci koja je svakom pojedinačnom detetu potrebna da bi mu se omogućilo školovanje. Mišljenje komisije može isto tako biti da je najbolji interes deteta da se obrazuje u specijalnoj školi – u tom slučaju mišljenje mora biti dodatno obrazloženo, uz navođenje razloga zbog kojih dete ne može da dobije potrebnu podršku u redovnoj školi. Ipak, dete ne može biti upisano u specijalnu školu bez pisane saglasnosti roditelja/staratelja.¹¹⁸

Zakon uvodi afirmativne mere za decu iz osetljivih društvenih grupa, što je znak da je prepoznato da određene osobe u srpskom društvu ne uživaju jednake mogućnosti na dostupnost predškolskih ustanova i škola, pa im je potrebno omogućiti jednostavniji i lakši načini upisa u obrazovne ustanove. Na primer, dete može biti upisano u školu iako nije završilo predškolski program, budući da je poznato da većina dece sa smetnjama u razvoju i dece romske nacionalnosti, iz različitih razloga, ne pohađaju predškolsko obrazovanje. Deca iz osetljivih društvenih grupa mogu se upisati u školu bez prijave boravka ili ličnih dokumenata, što je važno za decu romske nacionalnosti, s obzirom na to da je veliki broj njih pravno „nevidljiv”, odnosno, da ne poseduje potrebna dokumenta.

Usvajanjem međunarodno priznate terminologije za invaliditet, konačno je van upotrebe stavljena zastarela i stigmatizujuća terminologija. Štaviše, stroga i iscrpna odredba o upisu dece u škole onemogućava nastavljanje prekse kategorizacije dece. Sada svako dete ima mesto u obrazovnom sistemu i to primarno u redovnom sistemu. Odluka o vrsti škole koju će dete pohađati pripada roditeljima ili starateljima, dok komisija mora da da dobro obrazloženu preporuku.

Mere podrške

Ključna karakteristika ovog zakona, koja doprinosi efektivnosti njegove inkluzivne prirode, jeste detaljno propisivanje mera podrške koje treba da se primene u školama. Različite mere mogu se primeniti da bi se pomoglo svakom detetu da prevaziđe prepreke: od blagih prilagođavanja načina podučavanja i/ili ispitivanja do korišćenja ozbiljnijih prilagođavanja. Poseban pravilnik postavlja okvir za mere koje se mogu primeniti u školama da pruže detetu adekvatnu podršku kroz uklanjanje fizičkih i komunikacionih prepreka (individualizovan način rada).¹¹⁹ Mere mogu biti sledeće:

- Prilagođavanje prostora i uslova:
 - > uklanjanje fizičkih prepreka,
 - > osmišljavanje dodatnih i posebnih oblika aktivnosti,
 - > izrada posebnog rasporeda aktivnosti,
- prilagođavanje nastavnih metoda,
- prilagođavanje nastavnih materijala i sredstava i didaktičkog materijala,
- modifikovanje načina zadavanja zadataka ili ispitivanja, ili organizovanje učenja,
- prilagođavanje brzine i tempa učenja i napredovanja,
- postavljanje pravila ponašanja i komunikacije.

Te mere definisane su samo uopšteno i predstavljaju okvir za različite kreativne metode koje školsko osoblje može da primeni da bi pružilo neki oblik podrške detetu sa intelektualnim ili teškoćama u učenju. Ove mere su namenjene detetu i zasnivaju se na pedagoškom profilu koji razvijaju stručni saradnici/ce škole i detetov učitelj/ca ili nastavnik/ica, nakon što je uočeno da je detetu potrebna dodatna podrška u učenju, socijalnom razvoju ili komunikaciji.

Ako dete ne ostvaruje očekivane ishode obrazovanja, definiše se dodatna podrška u vidu individualnog obrazovnog plana (IOP) za to dete. U izradi IOP-a učestvuju kako profesionalci tako i stručnjaci

¹¹⁷ Najčešće, deca za koju je procenjeno da imaju umerenu ili tešku mentalnu retardaciju (prema staroj kategorizaciji), označavala su se kao „needucabilna”, dok su se deca za koju se smatralo da imaju laku mentalnu retardaciju, upućivala u specijalne škole. Ova praksa je zapravo bila izvan nadležnosti komisije i predstavljala je kršenje pomenute odredbe Ustava o obaveznom osnovnom obrazovanju.

¹¹⁸ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 98, stav 7.

¹¹⁹ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 74/2011, Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, član 4.

koji dobro poznaju dete. Cilj IOP-a je dostizanje optimalnog uključivanja deteta u redovan obrazovno-vaspiti rad i njegovo osamostaljivanje u vršnjačkom kolektivu.¹²⁰ IOP ima mnogo različitih oblika i formi, ali najvažnije su dve glavne vrste: a) IOP po prilagođenom programu (ne menja se kurikulum, tj. ishodi i standardi, već se samo prilagođavaju metode podučavanja i/ili ispitivanja) i b) IOP po izmenjenom programu (menja se kurikulum, tj. ishodi i standardi).¹²¹ Imajući u vidu da su izmene kurikuluma, tj. ishoda i standarda, vrlo ozbiljna mera, uvedene su dve zaštitne mere: ovaj tip IOP-a može se uvesti samo nakon primene i vrednovanja IOP-a po prilagođenom programu i nakon donetog mišljenja interresorne komisije.¹²² IOP se može doneti za jedan predmet, za grupu predmeta, ili za sve predmete. Pravilnik dalje reguliše sadržaj IOP-a: lični podaci i kratak opis deteta i njegove obrazovne situacije, cilj obrazovnog rada za dete – drugim rečima, specifične promene koje treba da se dostignu u području u kojem se planira dodatna podrška, opis mera podrške – grupnih i individualnih aktivnosti, standardi postignuća, odnosno ishodi tih aktivnosti, osobe koje pružaju podršku i vremenski raspored, trajanje i učestalost za svaku meru podrške.¹²³ Ocenjivanje se vrši u skladu sa IOP-om deteta.¹²⁴

Važna vrsta podrške propisana zakonom je pedagoški asistent/kinja.¹²⁵ On ili ona pruža dodatnu podršku deci i učenicima u skladu sa njihovim potrebama i pruža asistenciju nastavnicima/ama, učiteljima/icama i školskom osoblju sa ciljem poboljšanja njihovog rada sa decom i učenicima/ama kojima je podrška potrebna. Treba naglasiti da pedagoški asistent/kinja nije neophodan/a svoj deci sa razvojnim teškoćama – zbog velikog broja individualnih mera koje su na raspolaganju za podršku detetu, većini dece asistent/kinja neće biti neophodan/a. S obzirom na to da zakon definiše da asistenti/kinje pružaju asistenciju nastavnom osoblju, asistent/kinja može biti angažovan/a za više od jednog deteta i biti uključen/a u rad sa svom decom u razredu, a ne samo sa onim detetom koje ima razvojne teškoće. Ulogu pedagoškog asistenta/kinje ne bi trebalo mešati sa ulogom personalnog asistenta/kinje. Personalni asistenti/kinje posvećeni su jednom detetu i njegovim ili njenim potrebama kao što je podrška u kretanju, oblačenju, higijeni, ishrani i slično, što nije direktno vezano za obrazovanje.

Drugi važni zakonski aspekti inkluzivnog obrazovanja

Učešće roditelja je ključno u svakom koraku ovog procesa, uključujući i izradu i primenu svih individualizovanih mera. To je potpuna promena u odnosu na prethodno razdoblje u kome su stručnjaci i komisije odlučivali o detetovom obrazovanju i budućnosti deteta bez konsultovanja roditelja. Sada, roditelji moraju da budu informisani pisanim putem o bilo kojim postupcima koji će uticati na dete (kao što su na primer planovi), moraju biti uključeni u proces planiranja i moraju dati pisanu saglasnost za primenu IOP-a. Roditelji takođe mogu preuzeti aktivnu ulogu uključivanjem stručnjaka od poverenja u proces planiranja mera i obrazovnih ciljeva za njihovo dete.¹²⁶ Cilj ovih odredbi je da zaštite decu od arbitrarnih postupaka škola i da obezbede važne podatke o detetu, uključujući njegove sposobnosti, sklonosti i karakteristike.

Važne sistemske promene desile su se i u regulisanju statusa škola za obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju (tzv. specijalnih škola)¹²⁷ u Srbiji. Specijalni obrazovni sistem nije prestao da postoji. Članom 27. ZOSOV-a su definisane vrste škola u okviru obrazovnog sistema u Srbiji, pa je propisano da škole za obrazovanje dece i učenika sa smetnjama u razvoju i dalje nastavljaju da postoje, kako na osnovnoškolskom, tako i na srednjoškolskom nivou. Takođe, postoji i važna odredba: škole za decu sa smetnjama u razvoju mogu da pružaju dodatnu podršku obrazovanju dece, učenika i odraslih sa razvojnim smetnjama u predškolskoj grupi ili drugoj školi ili porodici.¹²⁸ Uloga specijalnih edukatora u inkluzivnom sistemu je jasno utvrđena kao podrška redovnom sistemu. Ipak, specijalni sistem obrazovanja nema prethodnog iskustva u uključivanju dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole,

¹²⁰ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 77.

¹²¹ Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, član 7.

¹²² Ibid, član 7.

¹²³ Ibid, član 5.

¹²⁴ Ibid, član 9, stav 5. i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 74/2011, Pravilnik o ocenjivanju učenika u osnovnom obrazovanju i vaspitanju, član 7.

¹²⁵ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 117.

¹²⁶ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 77, stav 7. i Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje, član 8, stav 4.

¹²⁷ Iako je zvaničan naziv „škole za obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju“ ovde ćemo koristiti izraz „specijalne škole“ koji je opšteprihvaćen u široj i stručnoj javnosti.

¹²⁸ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, član 27, stav 3.

pa je dodeljivanje uloge resursa ovom sistemu problematično. Važna je i odredba kojom je propisano da ostvarivanje prava na obrazovanje ne sme da naruši ili krši druga prava deteta.¹²⁹ Deca sa smetnjama u razvoju često su morala da napuste svoje kuće da bi se obrazovala u specijalnim školama, jer u Srbiji mnoge od tih škola rade kao škole internatskog tipa. Zato treba upozoriti na činjenicu da pravo na obrazovanje ne sme da utiče na pravo deteta na život u porodici i zajednici.

Veći deo dosadašnje analize bio je usmeren na osnovni nivo obrazovanja, što korespondira i sa fokusom zakona. Ipak, zakonom je propisano pravo na obrazovanje i slobodu od diskriminacije za decu i odrasle. On se podjednako primenjuje na srednjoškolsko obrazovanje, tako da srednje škole imaju slične obaveze kao i osnovne škole.

Sa druge strane, zakon uvodi i obavezan pripremni predškolski program; definišu se obaveze roditelja da uključe svoju decu u taj program, isto kao i obaveza predškolskih ustanova da prime svu decu. Proces upisa u vrtiće i u pripremni predškolski program je sličan upisu u školu, sa izuzetkom da je svaka predškolska ustanova čiji je osnivač država (bez obzira kog nivoa – lokalnog, regionalnog ili nacionalnog) obavezna da primi svako dete za koje roditelji ili staratelji podnesu zahtev za upis, bez obzira na mesto stanovanja ili prebivališta i bez obzira na invaliditet ili teškoće koje dete ima, u skladu sa antidiskriminatornim odredbama. Zapravo, Zakon o predškolskom obrazovanju eksplicitno naglašava da deca iz marginalizovanih porodica imaju prednost prilikom upisa u predškolske ustanove.¹³⁰

Nacionalna obrazovna politika još uvek nije potpuno definisana. Trenutno se kreira nova strategija razvoja obrazovanja i budući pravci inkluzivnog obrazovanja ne mogu se sada u potpunosti sagledati. Ipak, možemo se samo nadati da će trenutni zakoni i pravilnici, koji su u skladu sa dečijim pravima, biti ojačani dugoročnim inkluzivno usmerenim politikama. Takođe, Zakon o osnovnoj školi i Zakon o srednjoj školi trenutno su u procesu izrade.

Analiza prakse

Prema Prvom nacionalnom izveštaju o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva, opšti uslovi u obrazovnom sistemu Srbije su nepovoljni i Srbija zaostaje daleko za zemaljama EU kada je reč o ciljevima i indikatorima u obrazovanju. Glavni problem je nizak kvalitet obrazovanja, nedostatak stečenog funkcionalnog znanja, veliki procenat odraslih sa stečenim samo osnovnim obrazovanjem i nizak procenat odraslih uključenih u neke forme obrazovanja i obuka.¹³¹ Kvalitet obrazovanja još uvek nije na zadovoljavajućem nivou – nastavni planovi i programi su još uvek orijentisani ka sadržajima, a ne ka razvijanju kompetentnosti koja je potrebna za život u savremenom društvu.¹³² Sa takvim okruženjem i uslovima u obrazovanju, teško je očekivati pozitivnu praksu u obrazovanju dece sa intelektualnim teškoćama.

Prema zvaničnoj statistici, broj dece koja su upisana u redovne osnovne škole se povećava. Prema podacima za školsku 2010/2011. godinu, u 38% osnovnih škola u Republici Srbiji u prvi razred se upisalo 1.570 (5,44%) dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, i to 258 (0,82%) dece sa invaliditetom i 1.312 (4,62%) dece sa smetnjama u razvoju (intelektualne i komunikacione). U odnosu na prethodnu školsku godinu, broj dece je porastao za oko 6,57%.¹³³ Ipak, na sistemskom nivou nije se popravilo stanje sa vođenjem evidencije dece iz marginalizovanih grupa, pa se i dalje ne raspolaže pouzdanim podacima za bolje usmeravanje obrazovno-političkih mera.¹³⁴

Deca sa intelektualnim teškoćama su se, najvećim delom, obrazovala u okviru sistema specijalnog obrazovanja. Osim specijalnih škola, ovaj sistem obuhvata i specijalna odeljenja u okviru redovnih

¹²⁹ Ibid, član 3, stav 5.

¹³⁰ Službeni glasnik Republike Srbije, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, br. 18/2010, član 13.

¹³¹ Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji 2008-2010, Vlada Republike Srbije (mart 2011), str. 123, paragraf 5.3.11. <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2011/03/Prvi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva1.pdf>

¹³² Ibid, str. 140, paragraf 5.3.82.

¹³³ Statistika iz Prvog nacionalnog izveštaja o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva, strana 128, paragraf 5.3.19.

¹³⁴ Ibid, str. 143, paragraf 5.3.81.

škola, specijalne predškolske (razvojne) grupe u redovnim vrtićima i predškolske grupe u specijalnim školama. Specijalno obrazovanje bilo je organizovano po tipu teškoća, što znači da su se deca sa istom vrstom teškoća odvajala u specijalne škole ili posebna odeljenja.¹³⁵

Projekat Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou (DILS)¹³⁶, koji zajednički realizuju Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo rada i socijalne politike i Ministarstvo obrazovanja i nauke, igra važnu ulogu u sprovođenju inkluzivne prakse. Ministarstvo obrazovanja i nauke sprovodi četiri komponente projekta u okviru kojih se podržava kvalitetno uključivanje dece iz marginalizovanih grupa u obrazovni sistem. Kada su u pitanju deca sa intelektualnim teškoćama, najznačajnija komponenta je Osnajivanje škola za inkluzivno obrazovanje. U okviru te komponente održana je nacionalna obuka o implementaciji novog zakona za po pet predstavnika svih osnovnih škola i po jednog predstavnika svih srednjih škola u zemlji. Takođe, bila su raspisana dva konkursa za učešće u programu za redovne osnovne škole i gimnazije. Ukupno 281 škola je izabrana za učešće u programu i njihovi nastavnici dobili su dodatni besplatan paket obuka, a škole su mogle da apliciraju i za male grantove namenjene unapređenju uključivanja dece iz osetljivih grupa. Sredstva su upotrebljena za različite obuke za osoblje, opremanje škola asistivnim tehnologijama, didaktičkim nastavnim materijalima, studijske posete model-školama, manje građevinske radove i druge aktivnosti koje doprinose kvalitetu inkluzivnog obrazovanja. Oko 20 specijalnih škola takođe je dobilo sredstva i podršku da sprovede transformaciju, da bi bile u mogućnosti da uključe decu sa različitim vrstama teškoća.

Istraživanje o praksi osnovnih škola u inkluzivnom obrazovanju

Pre svega, mora se naglasiti da su se one škole koje učestvuju u DILS projektu odazvale pozivu za učešće u našem istraživanju u mnogo većem procentu nego škole koje nisu učesnice DILS-a: 32% prema niskih 9%.¹³⁷ Zbog toga je potrebno naglasiti da ovo ipak nije reprezentativna slika inkluzivnog osnovnog obrazovanja u zemlji, jer su rezultati koji su prezentovani verovatno pozitivniji nego što je prosečna situacija u Srbiji. Razlog je u tome što su škole koje su učestvovala ili učestvuju u DILS projektu dobile više obuka i sredstava za sprovođenje inkluzivnog obrazovanja. Drugi razlog više stope odgovora može biti i u činjenici što je kroz podršku dobijenu kroz DILS, osoblje u ovim školama mnogo više upoznato, aktivno i motivisano da radi sa decom sa intelektualnim teškoćama.

Škole učesnice u istraživanju

Vrsta škole/stopa odgovaranja	Poslato	Primljeno	Stopa odgovora
Redovne škole učesnice u DILS projektu	278	89	32%
Redovne škole koje ne učestvuju u DILS projektu	266	24	9%
Specijalne škole	37	10	27%

Umesto da ponudimo set kriterijuma ili definiciju intelektualnih teškoća,¹³⁸ pitali smo škole da identifikuju decu za koju smatraju da imaju takve teškoće i da objasne kako su ih identifikovali. Redovne škole navode da 2,9% njihovih učenika ima intelektualne teškoće. U nekim školama (osam) ovaj broj je značajno viši od proseka i čak prelazi 10% od ukupne učeničke populacije škole, dok je

¹³⁵ Smernice za dalji razvoj ustanova za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, nacrt radne grupe (decembar 2011), str. 12.

¹³⁶ Za više informacija, posetite <http://www.dils.gov.rs/>.

¹³⁷ Za više informacija o metodologiji, molimo da pogledate Aneks.

¹³⁸ U upitnik je takođe bio uključen set pitanja o deci sa teškoćama iz autističnog spektra. Ovaj je pristup bio primenjen kako bi se odvojile ciljne grupe dece zbog bojazni da se deca sa autizmom ređe prepoznaju od strane sistema i ređe dobijaju potrebnu podršku. Ovaj pregled rezultata uključuje i decu sa autizmom u okviru konačnih podataka; kad god se u tekstu pomenu deca sa intelektualnim teškoćama, to uključuje i decu sa autizmom.

u jednoj školi broj identifikovanih učenika sa intelektualnim teškoćama iznosio čak 17%. U poređenju sa svetskim statistikama o učestalosti intelektualnih teškoća, prosek koji smo mi dobili je nešto viši. Ipak, imajući u vidu da je malo verovatno da sva deca sa intelektualnim teškoćama pohađaju škole, naročito redovne, može se pretpostaviti da su u grupu dece sa intelektualnim teškoćama škole uključile i neku decu sa drugim teškoćama, koje nisu identifikovane ili dijagnostikovane, ali ih nastavnici prepoznaju kao kognitivne teškoće. Osnova za identifikaciju intelektualnih teškoća je uglavnom procena nastavnika, dok se u manje od 50% slučajeva, ovakav zaključak škole zasniva na zvaničnoj dijagnozi ili medicinskoj dokumentaciji.

Učenici sa intelektualnim teškoćama

Vrsta škole / učestalost	Učenici sa intelektualnim teškoćama	Ukupan broj učenika	% dece sa intelektualnim teškoćama
Redovne škole	1,704	59,298	2.9%
Specijalne škole	825	858	96.1%

Sve škole koje su učestvovalе u istraživanju imale su bar jednog/u učenika/cu sa intelektualnim teškoćama i oni se nalaze u svakom od razreda (od prvog do osmog), što znači da je praksa uključivanja postojala i pre eksplicitne obaveze koju je doneo novi zakon – delimično iz razloga što teškoće neke dece nisu bile prepoznate pre upisa, ali i zbog toga što su neke škole pokazivale više volje za uključivanje dece sa intelektualnim teškoćama. Postoje anegdotski dokazi da su se neki roditelji, pre donošenja novog zakona, osećali primorano da prikrivaju teškoće svog deteta, jer su se bojali da u suprotnom njihovo dete neće moći da ostvari pravo na obrazovanje. Blagi porast prisustva dece sa intelektualnim teškoćama u prvom razredu redovnih škola je uočljiv. Od sve identifikovane dece sa intelektualnim teškoćama u redovnim školama, 18,0% je u prvom razredu, a 15,1% u drugom. U svim ostalim višim razredima, taj procenat se kreće između 6,9%-13,4%.

Mere podrške

Imajući u vidu da je zakonom propisano da je izrada pedagoškog profila prvi korak u planiranju podrške za svakog pojedinačnog učenika, zabrinjavajuća je činjenica da skoro polovina učenika sa intelektualnim teškoćama (43,6%) u redovnim školama nema izrađen pedagoški profil. U samo 38,1% redovnih škola su izrađeni pedagoški profili za sve učenike sa intelektualnim teškoćama. Situacija u specijalnim školama je slična, ali možda više iznenađujuća, uzimajući u obzir činjenicu da su specijalne škole imale prethodno iskustvo sa učenicima sa intelektualnim teškoćama i dobile status resurs centara za obrazovanje ove grupe učenika. Četrdeset procenata specijalnih škola izradilo je pedagoške profile za sve učenike sa intelektualnim teškoćama, dok sa druge strane, u 20% specijalnih škola ovaj proces nije ni započet. Uopšte, nešto više od polovine (56,8%) sve dece sa intelektualnim teškoćama u specijalnim školama ima pedagoške profile.¹³⁹

Pedagoški profili

Vrsta škole / učestalost	Broj učenika sa intelektualnim teškoćama	Broj učenika sa intelektualnim teškoćama sa izrađenim pedagoškim profilom	% dece sa intelektualnim teškoćama sa izrađenim pedagoškim profilom
Redovne škole	1,704	961	56.4%
Specijalne škole	825	469	56.8%

¹³⁹ Brojke o izrađenim pedagoškim profilima među učenicima sa autizmom su nešto bolje. Ovo može da ukaže ili na to da škole autizam smatraju kao mnogo ozbiljniju teškoću – na osnovu postojanja medicinske dijagnoze – ili na to da im je lakše da napišu profile za ovu učeničku populaciju zbog manjeg broja ovih učenika.

Škole retko planiraju mere za uklanjanje fizičkih i komunikacijskih prepreka (mere individualizacije): za 36,3% učenika u redovnim školama i 19,3% učenika u specijalnim školama.¹⁴⁰ Razlozi za retku primenu ovih mera mogli bi da se nađu u činjenici da pisani dokument o sprovođenju mera individualizacije nije obavezan i da njegova izrada zahteva neku vrstu strateškog planiranja za dete.

Mere individualizacije razvijene u školama

Vrsta škole / učestalost	Broj učenika sa intelektualnim teškoćama	Broj učenika sa intelektualnim teškoćama sa merama individualizacije	% dece sa intelektualnim teškoćama sa merama individualizacije
Redovne škole	1,704	619	36.3%
Specijalne škole	825	159	19.3%

Sledeći korak podrške je individualni obrazovni plan. U redovnim školama, samo 26,6% učenika sa intelektualnim teškoćama ima IOP po prilagođenom programu, odnosno, sa neizmenjenim kurikulumom, dok 9,2% ima IOP po izmenjenom programu, sa izmenjenim kurikulumom (ukupno, nešto više od jedne trećine svih učenika kojima je potrebna neka vrsta podrške obrazuje se po IOP-u). Teško je zaključiti da li škole primenjuju propise, odnosno, da li sprovode sve prethodne korake propisane zakonom i pravilnicima, jer to nije uvek jasno iz zbirnih podataka. Ipak, sa sigurnošću se može tvrditi da najmanje 12 redovnih škola (što čini blizu 10,6% svih škola koje su učestvovala) praktikuje izradu IOP-a pre izrade sredstva za planiranje – pedagoškog profila.¹⁴¹ S druge strane, mnogo ređa primena IOP-a po izmenjenom programu od IOP-a po prilagođenom programu, svakako je pozitivna praksa, jer su izmene detetovog kurikuluma ozbiljne mere, koje treba da se primenjuju kao poslednje sredstvo.

Broj i procenat IOP-a za učenike sa intelektualnim teškoćama u redovnim školama

Učestalost /tip IOP-a	IOP po prilagođenom programu za jedan predmet	IOP po prilagođenom programu za grupu predmeta	IOP po prilagođenom programu za sve predmete	IOP po izmenjenom programu za jedan predmet	IOP po izmenjenom programu za grupu predmeta	IOP po izmenjenom programu za sve predmete
broj IOP-a	86	323	45	8	109	40
% od svih učenika sa intelektualnim teškoćama	4.9%	18.9%	2.6%	0.5 %	6.4 %	2.3%

Broj i procenat IOP-a za učenike sa intelektualnim teškoćama u specijalnim školama

Učestalost /tip IOP-a	IOP po prilagođenom programu za jedan predmet	IOP po prilagođenom programu za grupu predmeta	IOP po prilagođenom programu za sve predmete	IOP po izmenjenom programu za jedan predmet	IOP po izmenjenom programu za grupu predmeta	IOP po izmenjenom programu za sve predmete
broj IOP-a	16	28	35	7	36	78
% od svih učenika sa intelektualnim teškoćama	1.9%	3.4%	4.4%	0.8%	4.4%	9.5%

¹⁴⁰ Ponovo, ove mere se češće primenjuju na učenike sa autizmom.

¹⁴¹ Veći broj IOP-a nego što je broj pedagoških profila (ukupno 100 pedagoških profila, a 149 IOP-a).

U tim za izradu IOP-a, škole imaju mogućnost da uključe stručnjaka koga predlažu roditelji, a koji dobro poznaje dete. Međutim, škole retko koriste ovu mogućnost – skoro 80% redovnih škola i 70% specijalnih škola ne praktikuju uključivanje stručnjaka, koji poznaje dete, a koji nije zaposlen u ustanovi.

Kada posmatramo upućivanje dece na interresorne komisije čija je nadležnost potvrđivanje potrebe da se dete obrazuje u specijalnoj školi (uz saglasnost roditelja), ali još važnije, predlaganje specifičnih tipova podrške, ukoliko su potrebna dodatna finansijska sredstva (kao što su asistenti, prevoz, medicinske mere, itd.), zapazili smo da su redovne škole uputile oko 11,2% (190) učenika sa intelektualnim teškoćama na komisiju. Deca u prvom i drugom razredu upućuju se nešto češće, što, u ova dva razreda, odgovara nešto većem broju dece koja su identifikovana kao deca sa teškoćama. Takođe smo zapazili da od 157 učenika koji se obrazuju po IOP-u po izmenjenom programu, što je najdrastičnija propisana mera, njih 23 nije prošlo procenu komisija, odnosno, nije utvrđeno kakva vrsta podrške im je potrebna, što ukazuje da njihova potreba za ozbiljnom merom izmene standarda i ishoda obrazovanja uopšte nije verifikovana.¹⁴² Druga zabrinjavajuća činjenica je da specijalne škole retko upućuju decu na komisiju – ni jedan jedini učenik sa intelektualnim teškoćama iz viših razreda nije upućen na komisiju, dok je samo 26,3% prvaka koji imaju intelektualne teškoće (20 od 76) bilo je upućeno na komisiju. S obzirom na to da je propisano da upisu u specijalnu školu prethodi mišljenje interresorne komisije (uz saglasnost roditelja), ostaje otvoreno pitanje kako su onda ta deca, koja nisu bila na proceni potreba (a koja čine oko 74% od svih prvaka u specijalnim školama), uopšte upisana u specijalne škole.

Podizanje kapaciteta zaposlenih u školama

U 83 redovne škole (73%) i u 4 specijalne škole (40%) svi članovi Stručnog tima za inkluzivno obrazovanje (maksimalno pet osoba iz svake škole) prošli su obuku za sprovođenje novog, inkluzivnog pristupa obrazovanju, koju je organizovalo Ministarstvo prosvete i nauke. Navedeni razlozi zbog kojih pojedini članovi tima nisu prošli obuku su sledeći: tim ima više od pet članova, u međuvremenu se promenio direktor, zaposlene su nove osobe koje su postale članovi stručnog tima za inkluzivno obrazovanje. Četrnaest redovnih škola (12%) nije odgovorilo na pitanje koje su najveće dileme i nejasnoće nakon nacionalne obuke, dok je osam njih (7%) odgovorilo da nisu imali nikakvih dilema i nedoumica. Najčešće dileme koje su škole navodile su se odnosile na ocenjivanje učenika koji se obrazuju po IOP-u, na pravilno vođenje odgovarajuće evidencije i dokumentacije, na ulogu interresorne komisije, na teškoće u saradnji sa roditeljima, na mogućnost primene onoga što su čuli na seminaru u praksi, kao i na razlike između IOP-a po prilagođenom i IOP-a po izmenjenom programu, odnosno, na kriterijume za odlučivanje koji tip IOP-a bi dete trebalo da ima. Specijalne škole su se najčešće izjašnjavale da im je nejasno da li svi njihovi učenici treba da se obrazuju po IOP-u. Primeri izjava škola po ovom pitanju su:

„Najveća dilema je kako u školu uključiti decu sa težim smetnjama u razvoju, po kom planu raditi sa njima, koji su obrazovni standardi, ko ih izrađuje i kako ocenjivati decu koja rade po IOP-u?“ (specijalna škola)

„Čak i nakon [nacionalne] obuke, nije bilo dovoljno jasno kada treba i za koje učenike izraditi plan prilagođavanja, [mere individualizacije], a kada IOP sa prilagođenim i izmenjenim programom (u praksi imamo problema sa identifikovanjem dece).“ (redovna škola)

„Nastavno osoblje se boji da nije dovoljno kompetentno da radi sa decom iz osetljivih grupa. Neophodno je da nastavnici dobiju pomoć od defektologa i logopeda.“ (redovna škola)

Škole su pitane da li je njihovo osoblje pohađalo neke druge obuke ili radionice vezane za inkluzivno obrazovanje. Nakon uvođenja novog zakona, osim nacionalne obuke koju je organizovalo Ministarstvo obrazovanja i nauke, mnoge organizacije civilnog društva organizovale su takve događaje širom Srbije.¹⁴³ Oni koji su izjavili da su išli na seminare i obuke o ovoj temi (ukupno 94

¹⁴² Pošto se to dogodilo u samo tri škole, mogući razlog je taj što komisije u tim lokalnim zajednicama nisu bile formirane u vreme istraživanja.

¹⁴³ Inicijativa za inkluziju VelikiMali, Udruženje studenata sa hendikepom, MDRI-S, Centar za interaktivnu pedagogiju, Fond za otvoreno društvo, Savez učitelja, itd...

i redovnih i specijalnih škola) izjavili su da su najčešće teme bile: motivacija i psihološki principi učenja, inkluzivno obrazovanje i individualni obrazovni plan, inkluzivno obrazovanje – strategije i mere prilagođavanja u razredu. Isto tako 75% redovnih škola razmenjuje iskustva sa drugim školama (formalno ili neformalno), dok se isto može reći za 60% specijalnih škola. Čini se da škole koriste iskustva drugih škola da bi poboljšale znanje svojih zaposlenih, ali još uvek ima puno prostora za poboljšanja i obimniji horizontalni transfer znanja.

Visoke brojke koje se odnose na obuke i saradnju su donekle u suprotnosti sa odgovorima koji ukazuju da škole nisu dovoljno upoznate sa postojanjem Mreže podrške inkluzivnom obrazovanju, koju je uspostavilo Ministarstvo prosvete i nauke. Mreža je uspostavljena na nacionalnom nivou i sastoji se od profesionalaca/ki i stručnjaka iz škola i drugih državnih institucija koji imaju iskustvo u uključivanju dece u redovne škole, a geografski pokriva teritoriju Srbije. Njihovi kontakti su dostupni svim nastavnicima/ama i osoblju škola u slučaju da imaju teškoće i prepreke u radu sa decom iz osetljivih grupa. Većina škola ne koristi usluge Mreže u svom radu (65% redovnih škola i 80% specijalnih škola, dok 6% redovnih i 10% specijalnih nije odgovorilo na pitanje). Pored toga, prema odgovorima nekih škola, jasno je da su oni podrazumevali neformalne mreže koje formiraju same škole, na sopstvenu inicijativu. Ovo ukazuje na to da škole možda nisu ni svesne postojanja i uloge Mreže, iako je njeno postojanje izuzetno značajno za praktičan rad nastavnog osoblja.

Škole su pitane da opišu podršku koju dobijaju od Ministarstva prosvete i nauke u sprovođenju inkluzivnog obrazovanja. Odgovori su varirali od utiska da je podrška „odlična” do potpunog nezadovoljstva. Oko 26% svih škola procenjuje podršku Ministarstva kao neadekvatnu ili na drugi način negativnu, dok 34% daje pozitivnu ili veoma pozitivnu ocenu podrške (nekih 28% daje neutralne odgovore, a 12% nije odgovorilo na pitanje). Izdvajamo nekoliko tipičnih odgovora na ovo pitanje:

„Trenutno, inkluzivno obrazovanje dobija tačno onoliko pažnje koliko je to potrebno. Članovi Stručnog tima za inkluzivno obrazovanje bili su na besplatnim obukama, škola ima mogućnost da obezbedi dodatna sredstva i da poboljša rad sa decom iz osetljivih grupa kroz učešće u projektima.”

„Mi bismo ih ocenili trojkom (prosečno). Jedan broj nastavnika bio je na obukama, ali većina nije dovoljno razumela svoju ulogu u uvođenju inkluzivnog obrazovanja.”

„Podrška Ministarstva nije dovoljna. Nismo pripremljeni za inkluzivno obrazovanje, nastavnici su zbunjeni i uplašeni da pišu IOP-e da ne bi negde pogrešili.”

U odnosu na sledeće korake koji bi unapredili njihov rad sa decom sa intelektualnim teškoćama, 111 ili 90% škola jasno je identifikovalo svoje potrebe. To je ohrabrujuća činjenica jer pokazuje da se u školama razmišlja o budućim poboljšanjima i načinima prevazilaženja trenutnih izazova. Većina odgovora svedoči o tome da škole razmatraju praktične korake koje treba preduzeti, što nam govori da bi otpori inkluzivnom obrazovanju mogli da se prevaziđu konkretnom podrškom od strane vlasti na različitim nivoima.

- Većina škola, kako redovnih tako i specijalnih (65% i 50%), kao svoju najveću potrebu ističe potrebu za besplatnim obukama i edukacijom zaposlenih;
- 34% redovnih i 50% specijalnih škola izjavljuje da im nedostaju didaktički materijali i moderni nastavni materijali;
- 21% redovnih škola misli da su im potrebni personalni ili pedagoški asistenti za kvalitetniji rad;
- blizu 20% redovnih škola izjavljuje da im je neophodna pomoć stručnjaka;
- blizu 10% redovnih i 40% specijalnih škola oseća potrebu za uvođenjem asistivnih tehnologija u nastavu.

Druge navedene potrebe su: stručna literatura, smanjenje broja učenika u razredu, senzorna soba, prilagođeni udžbenici, studijske posete drugim školama i razmena iskustava sa kolegama, povećana stimulacija i nagrade za rad sa decom sa intelektualnim teškoćama. Takođe se ističe potreba da zakoni i pravilnici budu jasniji, precizniji i lakši za primenu u praksi.

Anketa sa roditeljima dece sa intelektualnim teškoćama

Roditelji učesnici

Učestalost / tip škole	Pohađaju redovnu školu	Attending special schools	Ukupno
Roditelji dece sa intelektualnim teškoćama	19	6	25

U pogledu upisa dece u škole, većina roditelja navodi da nije imala nikakve teškoće. Međutim, tri roditelja kažu da su imali problema prilikom upisa dece u redovne škole, ali da je to bilo pre nego što je donet novi zakon. Jedna majka kaže da su postojali problemi sa specijalnom školom koja je odbijala upis njenog deteta nakon što je novi zakon stupio na snagu:

„Da, imali smo teškoće. Rešili smo ih tako što ja sedim sa detetom u školi u svojstvu personalnog asistenta, dok mi posao visi o koncu. Ako je to rešenje onda smo ga našli.”

Oprilike polovina roditelja kaže da nije bilo problema u adaptaciji deteta na školu, dok druga polovina kaže da je takvih problema bilo. Neki od navedenih problemi su:

„Da, detetu je bilo teško da uči i zato je bilo nezainteresovano za rad i ostale školske aktivnosti, ali smo to rešili uz pomoć učiteljice.”

„Dečaka su u prvom razredu brutalno pretukli njegovi vršnjaci. Od zlostavljanja je dobio hematome i veliko pogoršanje, što je dovelo do stresa, strahova i odbijanja da ide u školu, kao i naglog pada imunološkog sistema i narušavanja zdravlja. Usledilo je hitno prebacivanje u seosku školu i, iskreno, jedva se povratio i ponovo stekao poverenje u decu i ljude uz pomoć nove učiteljice.”

„Naravno, bilo je [problema]. Prvih mesec dana sam sedela u klupi sa detetom, sledeći mesec je imala asistenta, a sada je mesec dana sama pošto je opština odbila da plati asistenta, iako su joj bila obećana sredstva.”

U većini slučajeva, roditelji procenjuju saradnju nastavnika/ca sa njima i njihovim detetom kao dobru ili odličnu. U nekim slučajevima kažu da je ta saradnja dobra sa nekima, dok je loša sa drugima. Nekoliko roditelja opisuje saradnju sa nastavnicima kao veoma lošu. Lošija saradnja zapaža se u višim razredima (od petog razreda) kada deca imaju različite nastavnike – po jednog za svaki predmet:

„U nižim razredima je saradnja sa učiteljicom bila odlična, ali u starijim razredima neki nastavnici nisu spremni da prihvate drugačiji način rada u odnosu na ostalu decu.”

„...Većina nastavnika je ignorisala problem deteta, nisu pomagali a jedan broj nastavnika je odmagao.”

„Izuzetna je učiteljica i okruženje – vrlo stimulatívno – svi su spontano uključeni u podršku detetu i veoma sam zadovoljna jer vidim da je moje dete srećno i da voli školu, drugare, ljude i život.”

Odnosi sa drugom decom u razredu variraju od pozitivnih do negativnih. U većini slučajeva, roditelji smatraju da su njihova deca zadovoljna i dobro prihvaćena od strane vršnjaka. U nekoliko slučajeva, bilo je problema, ali su oni prevaziđeni. Ima primera da odnos sa vršnjacima varira, ili da nema

nikakvih kontakata ili se kontakti sa drugom decom opisuju kao jako negativni. Ovo su neke od izjava roditelja:

„Prvo ga nisu prihvatili, čak ni on sebe nije prihvatao. Onda sam se ja, kao majka, uključila i počela da nameštam simpatične situacije, ne bi li mu privukla nekog druga. Sada je momak i ima puno drugova!”

„Dok su deca bila mlađa, sve je bilo u redu, međutim sada, deca počinju drugačije i lošije da se ophode prema njoj. Ona to oseća, smeta joj i taj problem još nismo uspeli da rešimo.”
(8. razred)

„I dalje ne shvataju i smatraju da je ‘povlašćena.’”

“Na prvom roditeljskom sastanku, koji se održao posle 4 školska dana, par roditelja je izjavilo da njihova deca pate jer su u razredu sa mojim detetom. Sada su se navikli. Prezadovoljna sam kako se deca ponašaju prema njoj... Deca su je prihvatila mnogo lakše nego njihovi roditelji.”

Roditelji dece sa intelektualnim teškoćama u redovnim školama kažu da je u većini slučajeva izrađen pedagoški profil za njihovo dete (14 od 19). Ipak, značajno je da dva roditelja nisu učestvovala u njegovoj izradi i da tri druga roditelja čak i ne znaju da li je profil napisan ili ne. Još dvoje roditelja dece koja pohađaju specijalne škole nisu upoznata sa tim. Veliki broj roditelja prepoznaje da se mere individualizacije (prilagođavanje metoda rada i komunikacije sa detetom) primenjuju, ponekad čak i kada pedagoški profil nije napisan. Ipak, dva roditelja nemaju tu informaciju.

Prema roditeljima, škole pokazuju izraženu tendenciju da obrazlažu potrebu za izradom IOP-a za dete samo usmenim putem (jedan roditelj kaže da nije dobio nikakvo objašnjenje). Samo jedan roditelj dobio je ovu informaciju pisanim putem, u skladu sa pravilnikom. Štaviše, čak iako je pravilnik jasan o tome, samo sedam od 19 roditelja dalo je pisanu saglasnost za izradu IOP-a za njihovu decu – škole traže samo usmenu saglasnost. Indikativno, tri roditelja, od 19 čija deca imaju IOP, ne zna koja vrsta IOP-a se primenjuje – da li po prilagođenom ili izmenjenom programu, za jedan predmet ili grupu predmeta ili za sve predmete.

Roditelji, za razliku od škola, obično inciraju procenu potreba za dodatnom podrškom pred interresornom komisijom (10 slučajeva; škola je podnela inicijativu u četiri slučaja, centar za socijalni rad u jednom slučaju, dok jedan roditelj ne zna da li je neko pokrenuo postupak). U nekim slučajevima, procena je bila u toku, u drugima je komisija najčešće identifikovala detetovu potrebu bilo za pedagoškim ili personalnim asistentom. Prema roditeljima, u skoro 40% slučajeva detetu podršku pruža samo njegova porodica. U tri slučaja, pedagoški asistent za dete finansira država/škola, a još tri asistenta finansiraju ili sami roditelji ili NVO. Dvoje roditelja sami plaćaju personalnog asistenta za svoje dete.

Obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju koja žive u ustanovama socijalne zaštite

Na kraju, važno je znati kako se realizuje pravo na obrazovanje za decu sa smetnjama koja žive u rezidencijalnim ustanovama.

Deca u domovima prema školskom uzrastu (septembar 2011)¹⁴⁴

Institucija/učestalost	Predškolski uzrast	Osnovnoškolski uzrast	Srednjoškolski uzrast	Ukupno
Dom za decu KOLEVKA, Subotica	72	103	1	176

¹⁴⁴ Za Dom za odrasle Kulina i Centar za smeštaj dece i mladih sa autizmom dobijen je samo ukupan broj dece predškolskog i školskog uzrasta.

Institucija/učestalost	Predškolski uzrast	Osnovnoškolski uzrast	Srednjoškolski uzrast	Ukupno
Dom za odrasle KULINA, Aleksinac	0	Informacija nije obezbeđena	Informacija nije obezbeđena	126
Dom za decu i odrasle SREMČICA, Beograd	6	74	14	94
Centar za smeštaj dece i mladih sa autizmom, Beograd	0	Informacija nije obezbeđena	Informacija nije obezbeđena	2
Dom za decu i odrasle „DR NIKOLA ŠUMENKOVIĆ“, Starnica	0	32	22	54
Dom za decu i odrasle VETERNIK, Novi Sad	0	70	50	120
Centar za decu ZVEČANSKA, Beograd	57	64	8	129
Ukupno				701

Iz tabele se može zaključiti da je od ukupnog broja dece sa smetnjama u razvoju u institucijama, najveći broj osnovnoškolskog uzrasta i srednjoškolskog uzrasta – ukupno 566 dece, dok samo jedna trećina od ovih institucija ima na smeštaju i predškolsku decu. Sledeća tabela daje nam pregled u kojoj meri ova deca ostvaruju pravo na obrazovanje koje im je garantovano Ustavom i drugim zakonima. Prema podacima dobijenim od ustanova, dvoje od troje dece (67,6%) koja bi trebalo da idu u osnovnu školu nije uključeno u bilo koju vrstu obrazovanja. Važno je naglasiti da samo jedna ustanova, „Sremčica” blizu Beograda, tvrdi da je uključila svu decu u škole, kako osnovne, tako i srednje. Veoma je negativno da tri ustanove nemaju apsolutno nikakvu praksu uključivanja dece u obrazovanje, dok dve to čine samo sporadično.¹⁴⁵

Na svim nivoima obrazovanja vidljiv je trend uključivanja dece u specijalno obrazovanje. Ovo je veoma loša praksa, jer vrtić i škola su važna (ako ne i jedina) mesta za decu koja žive u ustanovama, gde oni mogu da stupaju u kontakt sa vršnjacima koji nemaju smetnje. Ova praksa neselektivnog uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u specijalno obrazovanje je takođe i neusklađena sa međunarodnim standardima koji propisuju da deca treba da budu uključena u redovno obrazovanje, a samo u izuzetnim slučajevima mogu da budu smeštena u specijalna odeljenja.

¹⁴⁵ Ova praksa je ostatak tradicionalnog stava stručnjaka da su deca sa intelektualnim teškoćama „needucabilna” – da nisu u stanju da uče i postanu vredni članovi društva. Naravno, dok takvi stavovi pod hitno moraju da se promene, jasno je da oni ne mogu da posluže kao opravdanje za zadiranje u pravo na obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju, naročito u svetlu jasnih ustavnih i pravnih garancija.

Školska deca u domovima koja se obrazuju¹⁴⁶

Institucije	# dece osnovnoškolskog uzrasta	Idu u redovnu školu	Idu u specijalnu odeljenja redovnih škola	Idu u specijalnu školu	% uključenih u osnovnu školu	# dece srednjškolskog uzrasta	Idu u redovnu školu	Idu u specijalnu školu	% uključenih u srednju školu	# dece predškolskog uzrasta	Idu u redovne grupe vrtića	Idu u specijalne grupe vrtića	% uključenih u predškolske ustanove
Dom za decu KOLEVKA, Subotica	103	0	0	5	5%	1	0	0	0%	72	0	7	7
Dom za odrasle KULINA, Aleksinac	nepoznato	0	0	0	0%	nepoznato	0	0	0%	0	NA	NA	NA
Dom za decu i odrasle SREMČICA, Beograd	74	0	0	74	100%	14	9	5	100%	6	0	0	0%
Centar za smeštaj dece i mladih sa autizmom, Beograd	nepoznato	0	0	0	0%	nepoznato	0	0	0%	0	NA	NA	NA
Dom za decu i odrasle „DR NIKOLA ŠUMENKOVIĆ“, Starnica	32	0	0	0	0%	22	0	0	0%	0	NA	NA	NA
Dom za decu i odrasle VETERNIK, Novi Sad	70	0	0	29	41%	50	0	3	3%	0	NA	NA	NA
Centar za decu ZVEČANSKA, Beograd	64	0	0	3	3%	8	0	0	0%	57	0	14	14
Ukupno	343	0	0	111	32,4%	95	9	8	17,9%	135	0	21	15,6%

¹⁴⁶ Ove podatke treba uzeti sa rezervom jer je tokom naknadne posete institucijama tim za monitoring uočio postojanje određenih nesaglasnosti između podataka koje su ustanove pružile popunjavanjem upitnika i aktuelne situacije u određenim institucijama.

Šta znači realizacija člana 24. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom za dete sa intelektualnim teškoćama? Priča učiteljice.

Pre pet godina u našu školu je upisan prvi dečak sa teškoćama iz spektra autizma. Prethodno je pohađao predškolski program u okviru specijalne škole, pri odeljenju za autizam. Tako je počela strategija rada na pripremi škole (sredine i kadra) za rad sa decom sa teškoćama u razvoju.

Sledeće godine u moje odeljenje se upisao dečak sa „višestrukim smetnjama“ koje su se odnosile na dečakovo intelektualno funkcionisanje, komunikaciju, socijalne odnose i samostalnost. Nakon mesec dana smo definisali da su to u stvari teškoće iz spektra autizma i tada smo za njega napisali prvi individualni obrazovni plan.

Mnogo sam sarađivala sa kolegicom kod koje je prethodne godine upisano dete sa sličnim teškoćama. Dolazili su nam defektolozi iz Centra za autizam da nas osnaže za rad sa ovom decom: kako da im se približimo, koje postupke u komunikaciji da koristimo... Najvažnije što smo tada naučili je da je grupa vršnjaka za ovu decu najveći podsticaj. Kasnije (svake sledeće školske godine) u svakoj generaciji je upisano po jedno ili dva deteta sa poteškoćama iz spektra autizma. Nastavili smo sa horizontalnim učenjem i davanjem podrške, ali smo i kolektivno prošli brojne edukacije na temu rada sa decom sa poteškoćama u razvoju. Sarađujemo sa brojnim udruženjima, a i od roditelja dobijamo veliku podršku. Uključili smo u rad i pedagošku asistentkinju, koja je svakodnevno dolazila na po jedan čas i radila individualno sa ovom, ili drugom decom. Suština njenog dolaska je bila da se kroz dnevno jedan čas individualnog rada, detetu približe sadržaji koje ne usvaja istim tempom kao i sva ostala deca (opismenjavanje, pojam broja, shvatanje računskih operacija, pojašnjavanje uzročno-posledičnih veza i odnosa). Sve je to rađeno na redovnim časovima kada i ostala deca rade slične sadržaje.

Rad sa ovim dečakom je potpuno drugačiji nego sa ostalom decom. On reaguje samo na direktno obraćanje, teško se koncentriše na zadatak, ne daje povratnu informaciju i ne traži pomoć. To iziskuje prilagođavanje rada njegovim potrebama. Budući da je uključen u odeljenje sa još 23 vršnjaka, koji su svakodnevno u kontaktu sa njim i koji rade svojim tempom, on je u prilici da uči od njih, da s njima komunicira, da se uključuje u rad i igru. To iz dana u dan rezultira njegovim napredovanjem u svakom pogledu. Prilagođavanja programskih sadržaja se odnose na konkretizovanje zahteva (zbog nerazumevanja apstraktnih pojmova, kao što su npr. subjekat i predikat, od njega ne tražim da ih imenuje u rečenici, već da u rečenici pronade „ko radi“ i „šta radi“ i da te reči podvuče. Na taj način on nepogrešivo pronalazi subjekat i predikat!

Matematiku radi pomoću tabele sabiranja/oduzimanja i tablice množenja/deljenja koje su mu zalepljene na karton i obe su mu stalno „pri ruci“. Pomoću tih tabela, on računa proste zadatke sa ove četiri računске operacije istom brzinom kao što ih ostala deca računaju napamet. Tako je uključen u sve aktivnosti: rad u udžbeniku, matematičke kvizove, grupni rad, rad u paru...

Prvog dana trećeg razreda, deca su u „trojkama“ intervjuisala jedni druge o provedenom raspustu. Ovaj dečak je svojim drugovima, uz pomoć njihovih pitanja „ispričao“ (kratkim rečenicama, tihim govorom, pauzama između pitanja i odgovora...) da je bio kod bake u Bosni, gde se igrao sa braćom koja tamo žive i da mu je najlepše bilo da se igra sa kozom i dva jareta. Time ih je zaintrigirao i postavili su mu neka dodatna pitanja na koja im je odgovorio. Deca su ga pažljivo i strpljivo slušala i svi su bili srećni. Zadatak je u potpunosti urađen, a ciljevi postignuti uz samo malo metodičkog prilagođavanja.

Ono što je najvažnije, svakodnevno (jer program „korak po korak“ to i omogućava) sva deca prolaze kroz razne životne situacije. Planiram tematski, teme su iz života, zahtevi su uvek diferencirani, rad je interaktivan, nastava je koncipirana tako da kroz istraživanja, simulacije situacija i slično deca rešavaju probleme, ali i daju podršku jedni drugima, sarađuju, napreduju svojim tempom. Tako i ovaj dečak ima priliku da u grupi vršnjaka ne samo raste i uči, nego i da bude prihvaćen i da se pripremi za ravnopravan život u zajednici.

Sonja Paripović,
učiteljica u OŠ „Sonja Marinković“, Novi Sad

Zaključak

Ne može se dovoljno naglasiti važnost Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja i insistiranje na pravu na obrazovanje svakog pojedinačnog deteta. Dok prethodni zakoni nisu sadržali odredbe kojima bi se deca sa smetnjama u razvoju isključivala iz obrazovanja, u praksi se smatralo da je većina te dece „needucabilna” i roditelji su samostalno morali da se bore protiv sistema ako su želeli da njihovo dete ide u redovnu, a ponekad čak i specijalnu školu. Sada roditelji ne moraju da prikrivaju činjenicu da je njihovom detetu potrebna podrška sistema, niti treba da brinu da će budućnost njihovog deteta zavisiti od dobre volje školskih vlasti i nastavnika. Po prvi put, vlasti lokalnih samouprava će direktno dobijati informacije o potrebama dece sa njihove teritorije i moći će u skladu sa time da planiraju budžete. Važeći zakon je progresivan zakon koji će – ako se bude dosledno primenjivao – obezbediti inkluziju sve dece, uključujući i decu sa intelektualnim teškoćama, u redovno obrazovanje i otvoriti vrata za širu socijalnu uključenost.

Preporuke:

- Primenjivati sankcije kada dođe do velikih kršenja dečijih prava na obrazovanje odbijanjem predškolskih ustanova ili škola da upišu dete bilo direktno ili postavljanjem dodatnih uslova (angažovanje asistenta, prisustvo roditelja, itd.).
- Obezbediti da celo nastavno osoblje i stručni saradnici dobiju praktične obuke o primeni zakona i relevantnih pravilnika, naročito Pravilnika o IOP-u i ocenjivanju.
- Doneti pravilnik o realizovanju prava na pedagoškog asistenta, kriterijumima za realizaciju tih prava, načinima planiranja, zapošljavanju asistenata i finansiranju ovog servisa.
- Promovisati pozitivne primere uključivanja kroz isticanje različitih načina prevazilaženja specifičnih izazova u inkluzivnom obrazovanju.
- Razvijati i distribuirati praktične vodiče za roditelje o njihovoj ulozi u obrazovanju deteta.
- Obezbediti da sve škole uključuju roditelje u sve procese vezane za planiranje obrazovanja njihovog deteta sa smetnjama u razvoju, naročito obezbediti da roditelj dobije kopije svih dokumenata koji su doneti za njegovo dete.
- Omogućiti nastavnom osoblju da izvode studijske posete model školama i neformalne razmene iskustava.
- Intenzivno informisati škole i zaposlene, kao i roditelje, o postojanju i ulozi Mreže podrške inkluzivnom obrazovanju.
- Obezbediti da postojeće specijalne škole i specijalna odeljenja pri redovnim školama ispune svoje zakonske obaveze u smislu pružanja odgovarajuće podrške deci i traženja mišljenja interresornih komisija.
- Obezbediti da kako redovne, tako i specijalne, škole iniciraju procenu potreba za dodatnom podrškom pred interresornim komisijama.
- Obezbediti da osnivači škola (lokalne, pokrajinske i republičke vlasti) postanu svesni važnosti finansiranja neophodne podrške za obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju koja žive na njihovim teritorijama.
- Obezbediti da deca sa razvojnim teškoćama koja žive u ustanovama socijalne zaštite dobijaju obrazovanje na jednakoj osnovi sa drugima. U svetlu toga, razvijati srednjoročne strategije za uključivanje dece iz ustanova u redovne škole na svim nivoima i predškolske programe.
- Podizati svest svih aktera o ulozi personalnog asistenta i o razlici između personalnog i pedagoškog asistenta.
- Edukovati sve aktere o tipovima i načinima upotrebe asistivnih tehnologija.
- Nastaviti sa kontinuiranim obukama članova interresornih komisija o socijalnom modelu invaliditeta i njihovoj ulozi prema novom zakonu.

RAD I ZAPOŠLJAVANJE

Pravna analiza i analiza politika

Ustav Republike Srbije članom 60. garantuje pravo na rad u skladu sa zakonom, (1) pravo svih osoba na slobodan izbor rada, (2) dostupnost svih radnih mesta svima, pod jednakim uslovima, (3) pravo na poštovanje dostojanstva osobe na radu, (4) bezbedne i zdrave uslove za rad, neophodnu zaštitu na radu, ograničeno radno vreme, dnevni i nedeljni odmor, plaćeni godišnji odmor, pravičnu nagradu za rad i pravnu zaštitu u slučaju prestanka radnog odnosa. Naglašeno je da se niko ne može odreći ovih prava. Dalje, ženama, mladima i „invalidima” omogućuje se posebna zaštita na radu i posebni uslovi rada u skladu sa zakonom (5). Relevantan je i član 26. koji zabranjuje prinudni rad, uključujući i seksualnu i ekonomsku eksploataciju osobe koja je u nepovoljnom položaju.

Rad i zapošljavanje osoba sa intelektualnim teškoćama su regulisani opštim zakonom koji definiše prava, obaveze i odgovornosti koji proizlaze iz radnih odnosa opšte populacije u Srbiji (Zakon o radu) i posebnim zakonom koji je *lex specialis* (Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom) i koji posebno reguliše rad i zapošljavanje osoba sa invaliditetom.

Ko može da radi?

Zakonom o radu¹⁴⁷ je propisano ko ima radnu sposobnost, odnosno, ko može sklopiti ugovor o radu. Da bi se zaposlila, osoba mora imati najmanje 15 godina i mora da ispuni i druge uslove za rad na određenom poslu, propisane zakonom i pravilnikom o sistematizaciji radnih mesta. Ovo je ujedno i prva prepreka za zapošljavanje jedne grupe osoba sa invaliditetom. Osobe sa intelektualnim teškoćama su često lišene poslovne sposobnosti i stavljene pod starateljstvo, čime su izjednačene sa maloletnicima mlađim od 14 godina.¹⁴⁸ Na taj način, gubitak poslovne sposobnosti u isto vreme znači i gubitak prava na rad, jer je Zakonom o obligacionim odnosima propisano da je za zaključivanje pravnovaljanog ugovora neophodan uslov da ugovorna strana ima poslovnu sposobnost.¹⁴⁹ Ako je osoba delimično lišena poslovne sposobnosti, može da zaključuje samo one ugovore za koje ima preostalu poslovnu sposobnost (što bi trebalo da bude navedeno u odluci o delimičnom lišavanju poslovne sposobnosti). Za sve druge pravne poslove, uključujući i ugovore, osoba mora da ima odobrenje staratelja. Ova odredba ukazuje na to da bi osobe koje su delimično lišene poslovne sposobnosti mogle da sklapaju ugovore o radu, ukoliko sud nije izričito odlučio da osoba ne može da zaključi ugovor o radu.

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom¹⁵⁰ donet je sa ciljem da se odgovori na visoku stopu nezaposlenosti, ali isto tako i na dugoročnu nemogućnost zapošljavanja osoba sa invaliditetom u Srbiji. Dve glavne mere propisane ovim zakonom su: uvođenje obaveze poslodavaca da zaposle osobe sa invaliditetom u okviru sistema kvota i mere aktivnog zapošljavanja. Članom 4. je propisano da prava iz ovog zakona ostvaruju one osobe kojima je utvrđen status osobe sa invaliditetom, što je činjenica koju utvrđuju relevantne komisije. Na osobe koje nemaju ovaj status, prava iz ovog zakona se primenjuju u skladu sa procenom radne sposobnosti.

Procena radne sposobnosti

Procena radne sposobnosti bliže je regulisana Pravilnikom o bližem načinu, troškovima i kriterijumima za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom.¹⁵¹ Svrha postupka je donešenje mišljenja o sposobnosti osobe da radi. Na osnovu ovog

¹⁴⁷ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2005, 61/2005 i 54/2009, Zakon o radu.

¹⁴⁸ Za više informacija pogledati poglavlje „Ravnopravnost pred zakonom”.

¹⁴⁹ Sl. list SFRJ, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – odluka Ustavnog suda Jugoslavije i 57/1989, Službeni list Socijalističke Republike Jugoslavije, br. 31/1993 i Službeni glasnik Srbije i Crne gore, br. 1/2003 – Ustavna povelja, Obligacioni odnosi, član 56.

¹⁵⁰ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom.

¹⁵¹ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2010, Pravilnik o bližem načinu, troškovima i kriterijumima za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom.

mišljenja, Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZ) donosi rešenje o proceni radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja. Mora se napomenuti da je praksa ocene opšte radne sposobnosti zasnovana na proceni stepena „bolesti ili oštećenja” i da nije u skladu sa socijalnim modelom invaliditeta.

Pravilnikom je propisano da na osnovu sagledavanja sveukupnog stanja pojedinca i stanja na tržištu rada, organ veštačenja vrši ocenu bolesti i „oštećenja” koji utiču na radnu sposobnost i mogućnost zaposlenja ili održanja zaposlenja. Ocene koje su mogući rezultati procene radne sposobnosti po ovom pravilniku, prilično su nejasne i stoga sporne. Ocenjuje se primenom propisane skale na kojoj postoje stepeni radne sposobnosti (od nultog do trećeg stepena). Na primer, trećim stepenom se ocenjuje osoba čiji je radni učinak manji od jedne trećine radnog učinka zaposlenog na uobičajenom radnom mestu, ali je nejasno šta je uobičajeno radno mesto i kako je moguće kvantifikovati nečiju opštu efikasnost u poređenju sa prosekom? Ovaj kriterijum je veoma važan, jer se onda ove osobe ne mogu zaposliti na otvorenom tržištu – niti pod opštim, niti pod posebnim uslovima.¹⁵² Slično tome, osobe koje su ocenjene drugim stepenom mogu se zaposliti samo pod posebnim uslovima.¹⁵³ Bitno je napomenuti i da se medicinski model još uvek ne napušta, iako upitnik za procenu radne sposobnosti sadrži i socijalne kriterijume. To je uočljivo iz činjenice da komisijom predsedava lekar. On popunjava upitnik koji sadrži veliki broj pitanja o vrsti invaliditeta. U potpunosti nedostaju pitanja o sklonostima, željama i izboru vrste posla osobe čija se radna sposobnost procenjuje.

Primetna je očigledna nedoslednost u podsticanju zapošljavanja osoba sa invaliditetom. Sa jedne strane, postoji mogućnost podnošenja pritužbi i tužbi za zaštitu od diskriminacije, u slučajevima kada nisu izvršena razumna prilagođavanja na radnom mestu.¹⁵⁴ Sa druge strane, propisi nalažu da se procena radne sposobnosti odvija u vakuumu, drugim rečima, nezavisno od opisa određenog posla i konkretne podrške potrebne da bi se taj posao radio. Zapravo, prava slika o sposobnostima osobe da radi neki posao može se steći samo ako osoba dobije adekvatnu i zakonski propisanu podršku. Ovaj pristup bi trebalo usvojiti u postupku procene radne sposobnosti. Prema socijalnom modelu invaliditeta i merama zapošljavanja osoba sa invaliditetom, zadatak takve procene treba da bude procena potrebne podrške za izvođenje određenog posla, umesto da procena unapred postavlja ograničenja na moguće forme zapošljavanja.

Važno je naglasiti i da je jedan od uslova za prijavljivanje Nacionalnoj službi za zapošljavanje da osoba ima više od 15 godina¹⁵⁵ (isto kao i za sklapanje ugovora o radu). Dakle, osobe lišene poslovne sposobnosti ne mogu čak ni da se prijave kao nezaposlene osobe koje traže posao. Iz toga proizlazi da ne mogu ni pokrenuti postupak za procenu radne sposobnosti. S druge strane, potrebno je napomenuti da ne postoje druge zakonske prepreke da se osobe lišene poslovne sposobnosti prijave Nacionalnoj službi za zapošljavanje, osim odredbe u Porodičnom zakonu koja izjednačava ove osobe sa mlađim maloletnicima.¹⁵⁶

Afirmativne mere

Osobe sa invaliditetom koje su ocenjene prvim ili drugim stepenom tokom procene radne sposobnosti, mogu imati koristi od afirmativnih mera. Zakon propisuje sistem kvota po kome svi poslodavci sa više od 20 zaposlenih imaju obavezu da zaposle određen broj osoba sa invaliditetom.¹⁵⁷ Ova odredba

¹⁵² Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, član 23, Pravilnik o bližem načinu, troškovima i kriterijumima za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom, član 16.

¹⁵³ Zapošljavanje pod opštim uslovima je zapošljavanje bez prilagođavanja poslova, radnog mesta ili poslova i radnog mesta. Zapošljavanje pod posebnim uslovima je zapošljavanje uz prilagođavanje poslova, radnog mesta ili oba – posla i radnog mesta, član 23. Pod prilagođavanjem poslova podrazumeva se prilagođavanje radnog procesa i radnih zadataka; dok prilagođavanje radnog mesta podrazumeva tehničko i tehnološko opremanje radnog mesta, sredstava za rad, prostora i opreme – u skladu sa mogućnostima i potrebama osobe sa invaliditetom.

¹⁵⁴ Po Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, više o tome kasnije.

¹⁵⁵ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009 i 88/2010, Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, član 2.

¹⁵⁶ Vidi, na primer, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 15/2010, Pravilnik o bližoj sadržini podataka i načinu vođenja evidencija u oblasti zapošljavanja, članovi 4. i 5. U njemu se navodi koje su informacije neophodne za mogućnost registrovanja kod NSZ. Nema podataka koje osoba lišena poslovne sposobnosti ne bi mogla da pruži na ovoj listi.

¹⁵⁷ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, član 24. Poslodavci koji zapošljavaju između 20 i 49 ljudi moraju da zaposle najmanje jednu osobu sa invaliditetom; oni koji zapošljavaju više od 50 ljudi moraju da zaposle dve osobe sa invaliditetom; dok za svakih dodatnih 50 zaposlenih, mora da bude zaposlena još jedna osoba sa invaliditetom.

obavezuje kako javna, tako i privatna preduzeća. Međutim, za poslodavce postoji i mogućnost da na drugi način ispune svoju zakonsku obavezu. Umesto zapošljavanja osoba sa invaliditetom, oni mogu učestvovati u finansiranju zarada osoba sa invaliditetom koje su zaposlene u preduzećima za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom, ili mogu sklopiti ugovor o saradnji sa nekim od ovih preduzeća.¹⁵⁸ U slučaju da poslodavci ne ispune ovu obavezu, moraju da plate penale državnom budžetskom fondu koji je namenjen osobama sa invaliditetom.¹⁵⁹

Zabrana diskriminacije i zaštita

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji ne propisuje zaštitu od uznemiravanja, prisilnog i prinudnog rada, obeštećenje za učinjene nepravde, kao i sindikalna prava. Ova pitanja su regulisana samo opštim zakonima: Zakonom o sprečavanju zlostavljanja na radnom mestu,¹⁶⁰ Zakonom o radu i, do izvesnog stepena, Zakonom o zabrani diskriminacije.

Zakon o radu zabranjuje direktnu i indirektnu diskriminaciju u zapošljavanju i radu na osnovu, između ostalog, invaliditeta.¹⁶² Diskriminacija je bliže definisana u Zakonu o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom,¹⁶³ pa su ovim zakonom propisani viši standardi zaštite u odnosu na Zakon o radu. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u članu 21. zabranjuje diskriminaciju vezanu za zapošljavanje i rad na osnovu invaliditeta prema osobi sa invaliditetom ili prema osobi bez invaliditeta koja trajno pomaže osobi sa invaliditetom bez nadoknade. Ovo se odnosi na sve osobe koje su zaposlene ili su zvanično prijavljene NZS kao osobe koje traže zaposlenje. Zakon propisuje i šta se sve smatra diskriminacijom u oblasti zapošljavanja i na radu. Između ostalog, propisano je da se diskriminacijom smatra odbijanje tehničke adaptacije radnog mesta koja omogućuje efikasan rad osobe sa invaliditetom, ako troškovi adaptacije ne padaju na teret poslodavca ili nisu nesrazmerni u odnosu na dobit koju poslodavac ostvaruje zapošljavanjem osobe sa invaliditetom.¹⁶⁴ Ova odredba može da bude smernica za to šta se u okviru nacionalnog zakonodavstva podrazumeva pod razumnim prilagođavanjem.

Posebni oblici zapošljavanja

Različiti oblici zapošljavanja i radnog angažovanja osoba sa invaliditetom takođe su propisani Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Osim zapošljavanja pod opštim ili posebnim uslovima, što su oblici zapošljavanja na otvorenom tržištu, zakon propisuje posebne oblike zapošljavanja i radnog angažovanja za osobe sa invaliditetom u okviru:

- preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (PPR),
- socijalnih preduzeća i organizacija, i
- radnih centara.

Socijalno preduzeće i socijalna organizacija je privredno društvo koje je osnovano sa ciljem zadovoljavanja socio-ekonomskih potreba osoba sa invaliditetom i koje, bez obzira na ukupan broj zaposlenih, zapošljava najmanje jednu osobu sa invaliditetom (član 45). Deo profita preduzeće mora da uloži u intergraciju sopstvenih korisnika u zajednicu i u poboljšanje njihovog životnog standarda, radnih uslova, radnih veština i zadovoljavanje potreba osoba sa invaliditetom. PPR je više usmereno na radnu integraciju osoba sa invaliditetom. Ova pravna lica imaju licencu Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja da zapošljavaju određen broj osoba sa invaliditetom i da sprovedu profesionalnu rehabilitaciju.¹⁶⁵

Radni centri mogu se opisati kao zaštitne radionice u kojima se aktivnosti izvode u segregisanim, izolovanim i striktno kontrolisanim uslovima. Funkcija radnog centra je da „obezbeđuje radno angažovanje kao radno terapijsku aktivnost osoba sa invaliditetom koje se ne mogu zaposliti ili održati zaposlenje

¹⁵⁸ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, članovi 26 i 27.

¹⁵⁹ Ibid, član 29.

¹⁶⁰ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2010, Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radnom mestu.

¹⁶¹ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 22/2009, Zakon o zabrani diskriminacije.

¹⁶² Zakon o radu, član 18.

¹⁶³ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 33/2006, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom.

¹⁶⁴ Ibid, član 22, stav 4.

¹⁶⁵ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, od člana 35. do člana 42.

ni pod opštim, ni pod posebnim uslovima, odnosno čiji radni učinak je manji od jedne trećine radnog učinka zaposlenog na uobičajenom radnom mestu.” Mora se naglasiti da se angažovanje u radnim centrima kao „dugotrajan oblik profesionalne rehabilitacije”, kao što navodi zakonodavac, ne može smatrati radom. Rehabilitacija je, prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji, proces čiji je cilj da pruži osobama sa invaliditetom sredstva kojima treba da dostignu samostalnost i samoodređenje.¹⁶⁶ U tom smislu, rehabilitacija nema svrhu sama po sebi, ali u kontekstu rada mora da posluži omogućavanju razvijanja veština koje su potrebne za uključivanje na tržište rada pod opštim ili posebnim uslovima. Korišćenje termina „dugotrajan” ukazuje na to da se gubi svrha rehabilitacije, što ujedno dovodi u pitanje samu svrhu postojanja radnih centara. Osim toga, pitanje je da li osobe sa najnižim stepenom radne sposobnosti imaju mogućnost da budu angažovane u bilo kom drugom obliku rada sem radnih centara, kada se uzme u obzir da nisu postavljeni kriterijumi o tome ko može da se zaposli u PPR i socijalnom preduzeću ili socijalnoj organizaciji.

Ukratko, u kontekstu rada i osoba sa intelektualnim teškoćama, one su često sklonije da obavljaju jednostavne, ponavljajuće zadatke za koje im možda čak i nije potrebna posebna podrška. Procena njihove opšte radne sposobnosti, bez uzimanja u obzir obuke za konkretne radne zadatke i bez podrške, dovodi do velike verovatnoće da će njihova radna sposobnost biti ocenjena negativno (drugim rečima, da njihov učinak bude procenjen kao niži od jedne trećine osobe koja je na uobičajenom radnom mestu). Sa takvom procenom sposobnosti, sigurno je da osoba neće biti u stanju da se zaposli na otvorenom tržištu rada, uprkos činjenici da postoji veliki broj poslova koje bi osobe sa intelektualnim teškoćama mogle kvalitetno da rade. Zato se postavlja opravdana sumnja da ovaj zakon indirektno sprečava zapošljavanje osoba sa intelektualnim teškoćama na otvorenom tržištu rada. Štaviše, važeći zakon ne odgovara ni na pitanje da li osobe sa intelektualnim teškoćama imaju mogućnost da rade čak i u specijalnim oblicima zapošljavanja, kao što su socijalno preduzeće, odnosno organizacija i PPR.

Budući strateški prioriteti

U maju 2011. godine, Vlada Republike Srbije je usvojila Nacionalnu strategiju o zapošljavanju za period od 2011. do 2020. godine. Drugi strateški cilj i prioritet je poboljšanje ljudskog kapitala i povećano socijalno uključivanje. Strategija prepoznaje osobe sa invaliditetom kao jednu od osetljivih grupa na tržištu rada, ali ne pominje posebno osobe sa intelektualnim teškoćama ili osobe lišene poslovne sposobnosti. Prioriteti koji se odnose na osobe sa invaliditetom su: obuka poslodavaca za sticanje veština za rad sa osobama niske zapošljivosti, koju organizuje Nacionalna služba za zapošljavanje, formiranje mreže i centara za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom u okviru lokalnih filijala NSZ, izgradnja kapaciteta za poboljšanje procedura komisija za procenu radne sposobnosti i podizanje kapaciteta PPR da bi postali glavni nosioci profesionalne rehabilitacije.

Praksa

Prema Prvom nacionalnom izveštaju o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva,¹⁶⁷ zapošljavanje u Republici Srbiji je u opadanju još od izbijanja ekonomske krize 2008. godine. Zapanjujućih 41,2% radno sposobnih lica spada u kategoriju neaktivnih. Najveći porast stope nezaposlenosti zabeležen je u kategoriji osoba starosti od 25-34 godine. Nezaposlenost mladih ljudi je veoma izražena i značajno iznad opšte stope nezaposlenosti. U izveštaju se takođe navodi da je uticaj krize dodatno pogoršao situaciju ugroženih grupa, no bez posebnog navođenja osoba sa invaliditetom.¹⁶⁸

Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u praksi

Ukupan broj nezaposlenih osoba sa invaliditetom registrovanih u Nacionalnoj službi za zapošljavanje u 2009. godini bio je 22.023, a od toga su 32,5% žene. Ukupno 11.360 osoba sa invaliditetom

¹⁶⁶ Za više informacija, vidi <http://www.who.int/topics/rehabilitation/en/>

¹⁶⁷ Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji 2008-2010, Vlada Republike Srbije (mart 2011), str. 105-109.

¹⁶⁸ Ibid, „...Naročito mladih, osoba bez obrazovanja, seoskog stanovništva, izbeglica i interno raseljenih lica na tržištu rada i Roma“.

obuhvaćene su karijernim vođenjem i savetovanjem. Godine 2010, ukupan broj osoba sa invaliditetom registrovan u Nacionalnoj službi za zapošljavanje bio je 20.312. Sa aspekta nivoa obrazovanja, dominiraju osobe sa osnovnom školom (više od 7.000 osoba).¹⁶⁹

Drugi državni izveštaj navodi da je, prema podacima NSZ-a, od stupanja na snagu novog zakona (maj 2009. godine do kraja 2010. godine), 5.558 osoba sa invaliditetom sklopilo ugovore o radu.¹⁷⁰ U isto vreme, broj nezaposlenih osoba sa invaliditetom registrovanih u NSZ nije smanjen, zbog toga što su nove osobe podnele zahteve za procenu radne sposobnosti.¹⁷¹

Na osnovu nedavnog istraživanja o zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Srbiji, koje su sproveli Centar za orijentaciju društva (COD) i Beogradski centar za ljudska prava, može se izvesti zaključak da se zakon slabo primenjuje u praksi.¹⁷² Osnovni nalazi pokazuju da poslodavci u velikom broju slučajeva odlučuju da koriste zakonsku mogućnost plaćanja penala umesto zapošljavanja osoba sa invaliditetom. Čini se da ovakvo ponašanje ima više veze sa predrasudama nego sa razlozima finansijske održivosti. Na primer, COD izveštava da veliki broj poslodavaca opravdava ovu odluku jer smatraju da u njihovom preduzeću ne postoji radno mesto na kome bi osoba sa invaliditetom mogla da radi.¹⁷³

U smislu primene obaveze zapošljavanja važno je pomenuti da je na snazi moratorijum na zakonsku obavezu državnih organa da zapošljavaju osobe sa invaliditetom u okviru kvota sistema.¹⁷⁴ Zapravo, propisano je da će svi direktni i indirektni korisnici sredstava iz budžeta Srbije ispuniti svoje obaveze po kvota sistemu kroz plaćanje doprinosa na zarade osoba sa invaliditetom u PPR, na poboljšanje radnih uslova, unapređenje proizvodnje i u druge svrhe.¹⁷⁵ U tom smislu, osim što država zaobilazi obaveze propisane članom 27, stav g. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, ona ujedno nije ni motivator niti pruža pozitivan primer drugim poslodavcima u zemlji. Pod velikim pitanjem ostaju i efekti finansijskih priloga, uzimajući u obzir relativno mali broj PPR i osoba sa invaliditetom koje ona zapošljavaju.

Uloga Nacionalne službe za zapošljavanje: procene radne sposobnosti i pozitivne mere

Nacionalna služba za zapošljavanje sprovodi poslove u vezi sa zapošljavanjem, osiguranjem od nezaposlenosti i ostvarivanjem prava iz osiguranja u slučaju nezaposlenosti i drugih prava u skladu sa zakonom, kao i vođenje registra u oblasti zapošljavanja. Nadležna je za stimulisavanje zapošljavanja osoba sa invaliditetom kroz sprovođenje pozitivnih mera. Centar za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom je koordinaciono telo u okviru NSZ za sve relevantne aktivnosti i mere namenjene osobama sa invaliditetom.

Jedna od najznačajnijih aktivnosti Centra je razvijanje standarda i uputstava u oblasti procene radne sposobnosti. Od početka procene radne sposobnosti do decembra 2011. godine, primljeno je 11.602 zahteva Nacionalnoj službi za zapošljavanje i doneto je 10.056 odluka. Podneto je 360 žalbi na prvostepene odluke.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Ibid, str. 114-115.

¹⁷⁰ Nacrt inicijalnoj izveštaja o primeni Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, državnu upravu i lokalnu samoupravu (decembar 2011), str. 51, paragraf 300.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Lončar, Goran; Mihok, Zoltan; Grujić, Nikola; Sretenović, Aleksandra.. Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Centar za orijentaciju društva, Beograd, 2011, str. 35

¹⁷³ Ibid, str. 34, 35, i 64.

¹⁷⁴ Zbog mera racionalizacije, a na osnovu sporazuma sa Međunarodnim monetarnim fondom.

¹⁷⁵ Službeni glasnik Republike Srbije br. 33/2010 i 48/2010, Pravilnik o načinu praćenja izvršavanja obaveze zapošljavanja osoba sa invaliditetom i načinu dokazivanja izvršenja te obaveze, član 8.

¹⁷⁶ Podaci dobijeni na osnovu zahteva za informacijama od javnog značaja Nacionalnoj službi za zapošljavanje, 23. decembra 2011.

¹⁷⁶ Podaci dobijeni na osnovu zahteva za informacijama od javnog značaja Ministarstvu ekonomije i regionalnog razvoja, 29. jula 2011.

Procena radne sposobnosti

Ocena radne sposobnosti	# osoba	% od procenjivanih osoba
0 (ne postoje teškoće i prepreke koje utiču na radnu sposobnost)	738	7.4
1 (male teškoće ili prepreke koje utiču na rad pod opštim uslovima)	7,763	77.2
2 (značajne teškoće ili prepreke koje utiču na rad pod posebnim uslovima)	1,159	11.5
3 (potpune ili višestruke teškoće ili prepreke koje utiču na rad kako pod opštim, tako i pod posebnim uslovima)	396	3.9
Ukupno	10,056	100

Drugostepene odluke donosi Sektor za zapošljavanje Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja. Ministarstvo navodi da je primljeno 300 žalbi (do 29. jula 2011. godine). Razlozi za žalbe su najčešće bile „zdravstvene prirode” i tada je doneto 114 odluka: 73 odluke NSZ je poništeno, a 41 žalba je odbijena. Nažalost, kopije odluka nisu dostavljene, pa nije bilo moguće upoznati se sa razlozima na osnovu kojih su prvostepene ili drugostepene komisije procenjivale radnu sposobnost osoba.

Druga važna uloga Centra je sprovođenje poziva za dodelu sredstava kojima se podstiču mere zapošljavanja za osobe sa invaliditetom Tokom 2011. godine, NSZ je objavio pozive za sledeće mere koje podržavaju zapošljavanje osoba sa invaliditetom:

- Subvencije za otvaranje novih radnih mesta;
- subvencije za samozapošljavanje nezaposlenih osoba sa invaliditetom;
- organizovanje i sprovođenje javnih radova gde će biti angažovane osobe sa invaliditetom;
- refundiranje zarada osoba koje pružaju asistenciju osobama sa invaliditetom na radnom mestu;
- participacija u finansiranju obuka osoba sa invaliditetom za poslodavce;
- refundiranje troškova za prilagođavanje radnog prostora;
- profesionalna praksa;
- subvencije za zapošljavanje osoba sa invaliditetom bez prethodnog radnog iskustva.

Broj zatraženih i odobrenih pozitivnih mera programa zapošljavanja za osobe sa invaliditetom u 2011. godini.¹⁷⁸

Mera/učestalost	# osoba – zahteva	# osoba – odluka	# osoba – ugovora
Subvencije za otvaranje novih radnih mesta	330	239	222
Subvencije za samozapošljavanje	243	190	177
Javni radovi	5,215	1,321	1,279
Refundiranje zarada asistenata	38	19	19
Obuke osoba sa invaliditetom za poznate (?) poslodavce	22	1	1
Refundiranje troškova za prilagođavanje radnog mesta	27	18	16
Profesionalna praksa	65	57	46
Subvencije za zapošljavanje osoba sa invaliditetom bez prethodnog radnog iskustva	338	278	278
Ukupno	6,278	2,123	2,038

¹⁷⁸ Podaci dobijeni na osnovu zahteva za pristup informacijama od javnog značaja Nacionalnoj službi za zapošljavanje, 23. decembra 2011.

Važno je napomenuti da ne postoje podaci o osobama sa invaliditetom podeljeni prema vrsti invaliditeta. NSZ ne vodi evidenciju o zapošljavanju osoba sa fizičkim, senzornim, intelektualnim, psihosocijalnim ili drugim vrstama teškoća.¹⁷⁹ NSZ nema podatke ni o tipu invaliditeta osoba koje su prošle procenu radne sposobnosti, niti osoba sa invaliditetom koje su bile obuhvaćene pozitivnim merama i programima NSZ. Isto se odnosi i na podatke o poslovnoj sposobnosti osoba koje su na njihovoj evidenciji. Na ovaj način izostaje kompletna slika o zapošljavanju osoba sa invaliditetom u zemlji. Poznato je da se izazovi sa kojima se suočavaju osobe sa intelektualnim teškoćama i podrška koja je njima potrebna da bi uspešno ispunjavale radne zadatke, razlikuju od onih za osobe koje koriste invalidska kolica ili na primer, imaju oštećen vid. Zato se postavlja pitanje načina na koji relevantni organi osmišljavaju i sprovode pozitivne mere. Kao rezultat, uprkos brojnim postojećim informacijama o zapošljavanju osoba sa invaliditetom, ne možemo doneti sigurne i ubedljive zaključke o uticaju zakona i drugih mera na zapošljavanje osoba sa intelektualnim teškoćama.

Zapošljavanje na otvorenom tržištu

Pitali smo jednog od najvećih privatnih poslodavaca u Srbiji, market „Delhaize”¹⁸⁰ o njihovim stavovima i iskustvima zapošljavanja osoba sa intelektualnim teškoćama.¹⁸¹ Od oko 200 zaposlenih koji imaju invaliditet, preko 20 su osobe sa intelektualnim teškoćama. Oni rade na poslovima izlaganja robe, magacinskim i pomoćnim poslovima u maloprodaji. Svi zaposleni imaju ugovor o radu i prošli su teorijsku i praktičnu obuku za konkretna radna mesta na kojima rade. Supervizori i neposredne kolege-zaposleni takođe su prošli obuku za podizanje svesti i bolju komunikaciju sa budućim kolegama. Svaki slučaj je individualno procenjivan sa stanovišta potrebne podrške – lična asistencija, prilagođavanje opreme i sredstava za rad, radno vreme, smene, itd. Manjem broju zaposlenih sa intelektualnim teškoćama (njima četvoro) treba dodatna podrška u vidu rada sa supervizorom, dok drugi rade samostalno. Odeljenje za ljudske resurse navodi da je iskustvo zapošljavanja osoba sa intelektualnim teškoćama pozitivno u okviru njihove kompanije:

„Osobe sa mentalno-intelektualnim invaliditetom su tačne, vredne i posvećene, zadovoljne što su dobile priliku da pokažu i unaprede svoje potencijale u radnom okruženju. Dobro su prihvaćene u timu, iskazuju zadovoljstvo što imaju radne obaveze, što svakodnevno doprinose i imaju mogućnost da budu samostalniji.

Možemo navesti da je u određenom broju slučajeva bio potreban nešto duži period prilagođavanja na sve novine koje donosi početak rada i brz tempo maloprodajne delatnosti, svakodnevni kontakti sa potrošačima i slično, ali uz malo dobre volje i strpljenja samih novozaposlenih i njihovih porodica, kao i kolega iz maloprodajnog objekta, kolega iz Sektora za ljudske resurse, ovaj period ubrzo je prerastao u svakodnevno uspešno obavljanje posla, zadovoljstvo pri radu i pripadnost timu.”

Prema iskustvu ove kompanije, nova zakonska regulativa donela je sigurnost i olakšanu administraciju u zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Ipak, glavna prepreka zapošljavanju osoba koje su lišene poslovne sposobnosti je to što one ne mogu biti zaposlene na osnovu ugovora o radu (i na taj način ne mogu da primaju platu za svoj rad), već mogu biti uključene samo u okviru modaliteta radnog angažovanja. Ovo stvara probleme kako potencijalnim zaposlenima, tako i poslodavcima. Takođe, njihov stav je da je veoma značajna edukacija i podizanje svesti, kao i veća medijska praćenost ovih tema kako bi šira javnost bila upoznata sa specifičnostima osoba sa intelektualnim teškoćama, njihovim doprinosom i prisutnošću u našem neposrednom okruženju, kao i na otvorenom tržištu rada.

Zapošljavanje u zaštićenim uslovima

Kao što je ranije objašnjeno, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom određuje tri forme u okviru kojih osobe sa invaliditetom mogu da se radno angažuju, osim otvorenog tržišta: preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom

¹⁷⁹ Odgovor na zahtev za informacijama od javnog značaja Nacionalnoj službi za zapošljavanje, 23. decembra 2011. Takođe, intervju sa direktorkom Centra za zapošljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, 12. septembar 2011.

¹⁸⁰ Intervju sa Milicom Sretić, koordinatorkom za regrutaciju i selekciju, „Delhaize”, Srbija, 6. decembar 2011.

¹⁸¹ Upitnik je naglašavao da i osobe sa autizmom treba da budu uključene u odgovore. Pregled rezultata uključuje osobe sa autizmom u konačne rezultate; kad god se u tekstu spomenu osobe sa intelektualnim teškoćama, termin uključuje i osobe sa autizmom

(PPR), socijalna preduzeća/organizacije i radni centri. Pravilnici kojima će se bliže odrediti osnivanje i princip rada poslednja dva oblika još uvek nisu doneti, tako da u praksi ovi oblici još uvek ne postoje.¹⁸²

Zbog toga se naše istraživanje fokusiralo samo na PPR koji su, kao što je već pomenuto, u fokusu buduće izgradnje kapaciteta za profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom. Upitnik je poslat svim preduzećima za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (43 u vreme sprovođenja istraživanja¹⁸³), a 24 (55,8%) je odgovorilo i ispunilo upitnik. Na osnovu analize odgovora, mogli smo da donesemo određene zaključake o zapošljavanju osoba sa intelektualnim teškoćama u okviru ove posebne forme zapošljavanja.

Zaposleni u PPR prema tipu teškoća

Učestalost / teškoće	Intelektualne teškoće	Psihosocijalne teškoće	Oštećenje sluha	Oštećenje vida	Fizički invaliditet	Poremećaji Glasovnogovorne komunikacije	Hronične bolesti	Višestruke teškoće	Ukupno
Broj slučajeva	388	122	234	22	55	9	146	39	1,015
Procenti	38.2	12.0	23.1	2.2	5.4	0.9	14.4	3.8	100

Iz odgovora više od polovine PPR-a, možemo zaključiti da kod njih osobe sa intelektualnim teškoćama čine nešto više od jedne trećine zaposlenih sa invaliditetom. Međutim, nisu svi predstavnici PPR-a pružili dodatne zatražene informacije o osobama sa intelektualnim teškoćama. S obzirom na činjenicu da sve tražene informacije moraju biti poznate poslodavcima, odgovori nisu pruženi verovatno zbog težine ili vremena potrebnog za prikupljanje traženih podataka. U analizi smo takve slučajeve tretirali kao „nepoznato”.

Zaposleni u PPR prema završenom obrazovanju

Slučajevi / obrazovanje	Bez formalnog obrazovanja	Završeno osnovno obrazovanje*	Završeno srednje obrazovanje*	Završeno više ili visoko obrazovanje	Nepoznato	Ukupno	Specijalno obrazovanje
# zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	8	120 (91)	151 (134)	0	109	388	225
% ukupno zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	2.1%	30.9% (23.4%)	38.9% (34.5%)	0%	28.1%	100%	58.0%

* specijalno obrazovanje

Veliki deo (minimum 70%) ovih zaposlenih je zapravo uključen u neku vrstu obrazovanja, što ukazuje na to da se osobe sa intelektualnim teškoćama, koje su bile/jesu isključene iz obrazovanja, nisu zapošljavale čak ni u zaštićenim oblicima rada kao što je PPR.

¹⁸² Intervju sa predstavnicima Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja i Centra za profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom, 8. juli 2011 i 12. septembar 2011.

¹⁸³ Septembar 2011. Lista kontakata dobijena od Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja.

Zaposleni u PPR prema proceni radne sposobnosti (PRS)

Zaposleni / procena	PRS 0	PRS 1	PRS 2	PRS 3	Radna sposobnost nije procenjena	Nepoznato	Ukupno
# zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	1	22	4	0	224	137	388
% od zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	0.3%	5.7%	1.1%	0%	57.7%	35.3%	100%

Veliki broj osoba sa intelektualnim teškoćama nije prošao procenu radne sposobnosti prema novom zakonu. Ovo može da ukaže na to da nisu zaposleni nedavno, već da su bili angažovani u PPR-u pre stupanja na snagu novog zakona. Od ovih 27 koji su prošli procenu, za 23 je procenjeno da bi mogli da pronađu zaposlenje i na otvorenom tržištu.

Zaposleni u PPR-u prema statusu poslovne sposobnosti

Zaposleni / procena	Potpuno lišeni poslovne sposobnosti (potpuno starateljstvo)	Delimično lišeni poslovne sposobnosti (delimično starateljstvo)	Očuvana poslovna sposobnosti	Nepoznato	Ukupno
# zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	0	113	141	134	388
% od zaposlenih sa intelektualnim teškoćama	0%	29.1%	36.4%	34.5%	100%

Od velike važnosti je bilo istražiti status poslovne sposobnosti zaposlenih osoba sa intelektualnim teškoćama. Kao što se može zapaziti, ni jedna osoba potpuno lišena poslovne sposobnosti nije zaposlena, što podržava zaključak da osobe bez poslovne sposobnosti ne mogu da se zaposle čak ni u zaštićenim uslovima. Znatna deo zaposlenih delimično je lišen poslovne sposobnosti, ali je sud verovatno ostavio nedirnutu njihova prava u oblasti zapošljavanja i rada.

Izgledi za zaposlene i korisnike profesionalne rehabilitacije u PPR

Mogućnosti profesionalnog napredovanja			Individualni planovi za korisnike i zaposlene			Zapošljavanje na otvorenom tržištu		
Da	Ne	Nepoznato	Da	Ne	Nepoznato	Da	Ne	Nepoznato
18	3	3	4	17	3	8	12	4
75%	12.5%	12.5%	16.7%	70.8%	12.5%	33.3%	50%	16.7%

Zanimljivo je da 75% PPR-a navodi da postoje mogućnosti za profesionalno napredovanje, samo 12,5% navodi da takve mogućnosti ne postoje (isti broj nije odgovorio na ovo pitanje), a samo 17% navodi da se izrađuju individualni planovi za zaposlene osobe. Dalje, u 50% PPR-a ni jedan od zaposlenih ili korisnika profesionalne rehabilitacije nije se zaposlio na otvorenom tržištu. Sedamnaest zaposlenih i korisnika profesionalne rehabilitacije iz osam PPR-a pronašlo je zaposlenje na otvorenom tržištu rada. Uzimajući u obzir da je cilj profesionalne rehabilitacije uključivanje u redovnu radnu snagu, može se konstatovati da je ovaj broj mali. Treba dodatno naglasiti da se ovi podaci odnose na sve zaposlene i korisnike profesionalne rehabilitacije u PPR-ima, a ne samo na zaposlene sa intelektualnim teškoćama.

Stavovi o zapošljavanju osoba sa intelektualnim teškoćama – moguć višestruk izbor

Gde treba da se zapošljavaju				Gde imaju mogućnost zapošljavanja			
Otvoreno tržište	Zaštitne radionice	Oba	Nigde	Otvoreno tržište	Zaštitne radionice	Oba	Nigde
0	8	17	0	1	14	9	3
0%	33.3%	70.8%	0%	4.2%	58.3%	37.5%	12.5%

Stavovi o donošenju odluke o zapošljavanju osoba sa intelektualnim teškoćama – moguć višestruk izbor

Ko treba da bude uključen u donošenje odluke o tome gde i na koji način se osobe sa intelektualnim teškoćama zapošljavaju:						Ko treba da donese konačnu odluku o tome gde i na koji način se osobe sa intelektualnim teškoćama zapošljavaju:					
Sama osoba	Poslodavac	NSZ	Komisija za procenu	Roditelji / staratelji	Zakonodavac	Sama osoba	Poslodavac	NSZ	Komisija za procenu	Roditelji / staratelji	Zakonodavac
17	17	17	23	14	10	14	11	7	18	7	5
70.8%	70.8%	70.8%	95.8%	58.3%	41.7%	58.3%	45.8%	29.2%	75%	29.2%	20.8%

PPR iskazuje veliko puzdanje u komisije za procenu radne sposobnosti i u njihovo mišljenje o mogućnostima zapošljavanja osoba, iako je iz prethodnih odgovora evidentno da im nedostaje iskustvo kontakta sa komisijama (zbog malog broja osoba čija je radna sposobnost procenjivana). Većina ovih poslodavaca i pružalaca profesionalne rehabilitacije ne smatra da zakonodavac treba da bude uključen u donošenje ovih odluka. Ovo govori u prilog tome da se zakon, koji unapred propisuje da radna aktivnost nekih osoba treba da bude ograničena na posebne forme zapošljavanja (zaštitne radionice), ne doživljava kao pravedan i neophodan. Konačno, većina PPR-a smatra da osoba sama treba da bude uključena u odlučivanje o svom zaposlenju dok nešto manje njih smatra da osoba treba da donese konačnu odluku o svom zaposlenju. Ipak, gornje brojke su indikativne i ukazuju na tradicionalni paternalizam gde se smatra da drugi treba da odlučuju u ime osobe sa intelektualnim teškoćama.

Razmišljanje izvan kutije: Kako član 27. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom može da se primeni na odrasle osobe sa intelektualnim teškoćama?

„Naša kuća” je udruženje koje su osnovali roditelji mladih odraslih osoba sa intelektualnim teškoćama. Udruženje vodi Dnevni centar koji svakodnevno posećuje 10-ak mladih ljudi sa teškoćama, starosti 20 i više godina. Oni rade na razvijanju socijalnih veština kroz širenje mreže prijatelja i poznanika. Svaki od korisnika ima individualni plan podrške koji je napravljen u skladu sa individualnim potrebama i interesovanjima. Korisnici centra pripadaju grupi osoba koja je teško zapošljiva, imajući u vidu da su bili isključeni iz obrazovnog sistema, što je uslovalo nedostatak znanja i veština, a samim tim i nemogućnost da se nađu na otvorenom tržištu rada. Dodatni problem predstavlja i to što je većina korisnika lišena poslovne sposobnosti, što im dodatno otežava da nađu posao.

Nakon neuspelog pokušaja da omoguće svojim korisnicima da pronađu zaposlenje na otvorenom tržištu, tim za podršku „Naše kuće” odlučio je da započne sopstveni posao u okviru udruženja i na taj način omogući korisnicima da se profesionalno ostvare i steknu veštine i znanja koja će im u jednom trenutku omogućiti pristup poslovima u otvorenoj sredini. Kroz različite projekte obezbedili su sredstva za kupovinu mašine za izradu papirnih kesa i za adaptaciju radnog prostora i započeli su proizvodnju. Za mladiće u centru ovo je bio prvi plaćeni posao. Svako od korisnika se uz timove podrške i trenera obučio za jedan deo proizvodnje, po principu segmentiranja posla. Radni

angažman se postepeno povećava. Dobijanje novca, kao plate za završen rad, bilo je izuzetno važno i stimulatивно za korisnike.

Pozitivno iskustvo sa pokretanjem proizvodnje papirnih kesa navelo je tim podrške za zapošljavanje „Naša kuća“ da proširi delatnost i omogući svojim korisnicima nova radna mesta u otvorenoj sredini. Realizovali su uslugu „kuhinja na točkovima“, uslugu isporuke hrane i lekova za ljude kojima je potrebna tuđa nega i pomoć, kao i stara i nepokretna lica. Ova usluga obezbediće radna mesta na kasi sa ekranom osetljivim na dodir (touch screen), pakovanju hrane i isporuci. S obzirom da većina korisnika ne poznaje vrednost novca ili slabije računa, napravljen je poseban program koji će omogućiti zaposlenima da nesmetano obavljaju svoj posao. Nova usluga je veoma značajna za osobe koje su stare i nepokretne, podiže kvalitet njihovog života i rasterećuje njihove porodice, a mladim ljudima sa intelektualnim teškoćama omogućava da rade sa računima i novcem, bez obzira na njihove teškoće.

Usluge zapošljavanja koje je razvila „Naša kuća“ predstavljaju model socijalnog preduzetništva i održivi su model zapošljavanja ove grupe ljudi u trenutnim uslovima. S obzirom da ne postoji sveobuhvatni zakon kojim bi se regulisalo socijalno preduzetništvo i osnivanje preduzeća, mogućnost za realizaciju ove vrste zapošljavanja pronađena je u mogućnosti da udruženja građana mogu registrovati jednu uslužnu i jednu privrednu delatnost¹⁸⁴. Ovo otvara mogućnost i drugim udruženjima, koja zastupaju osobe sa intelektualnim teškoćama, da kreiraju ovu ili sličnu uslugu i na taj način doprinesu da se kod ljudi sa intelektualnim teškoćama razvije osećaj društvene pripadnosti i nezavisnosti.

Zaključak

Uprkos očekivanjima da će novi zakon o zapošljavanju osoba sa invaliditetom doneti napredak, čini se da su njegovi efekti za sada veoma ograničeni. Štaviše, izgleda da su osobe sa intelektualnim teškoćama stavljene u nepovoljniji položaj u odnosu na druge osobe sa invaliditetom, kojima je zakon i namenjen. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom sadrži dva osnovna ograničenja. Prvo, on se ne bavi statusom osoba lišenih poslovne sposobnosti, uprkos činjenici da je veliki broj osoba sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama lišen poslovne sposobnosti. Drugo, procena radne sposobnosti nije osmišljena na način da afirmativne mere daju efekta na zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Takođe, procena se odvija u veštačkom okruženju gde osobe ne mogu da izraze sve svoje potencijale i veštine, a naročito one osobe koje imaju određene teškoće u komunikaciji.

Afirmativne mere treba da podrazumevaju osmišljavanje sistema individualno prilagođene podrške u cilju stvaranja povoljnih uslova za konkretan posao. Ovo bi trebalo da bude kontinuiran proces, jer se osobe razvijaju kroz socijalne kontakte i radnu interakciju, pa se i potrebe za podrškom takođe menjaju. Trenutno zakonsko rešenje procene radne sposobnosti se zasniva na drugačijem shvatanju, pa direktno ugrožava pravo na rad, i to onim osobama kojima nije omogućeno da steknu veštine i obrazovanje zbog socijalne i obrazovne isključenosti.

Preporuke

- Sprovesti neophodne zakonske promene koje će omogućiti osobama koje su lišene poslovne sposobnosti da steknu ili povrate pravo na rad i zapošljavanje;
- obezbediti da osobe koje su lišene poslovne sposobnosti budu vidljive za Nacionalnu službu zapošljavanja, da mogu da se prijave kao nezaposleni, da imaju osiguranje za slučaj nezaposlenosti, uključujući i to da mogu biti korisnici/e pozitivnih mera zapošljavanja;
- razviti vođenje evidencija koje će pružati potpuni prikaz vezan za vrstu teškoća, omogućavajući da nijedna od specifičnih grupa osoba ne ostane van opsega pozitivnih mera zapošljavanja;
- reformisati postupak za procenu radne sposobnosti, mandat komisije preusmeriti na procenu potrebne podrške i prilagođavanja za osobu sa invaliditetom što je potrebno u cilju izvođenja određenog posla;

¹⁸⁴ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/2009 i 99/2011, Zakon o udruženjima građana.

- obezbediti da pozitivne mere za osobe sa invaliditetom budu usmerene na otvoreno tržište rada, kao i da budu dostupne svim osobama sa invaliditetom;
- obezbediti veću transparentnost priliva i odliva sredstava iz fonda u koji se uplaćuju penali za nezapošljavanje osoba sa invaliditetom;
- podizati svest među poslodavcima, uključujući i preduzeća za profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom o realizaciji prava na rad za sve osobe sa invaliditetom;
- podržavati kreativne inicijative organizacija koje traže načine da angažuju naročito ugrožene osobe sa invaliditetom.

Zaključni komentar

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom zahteva od država članica da se pridržavaju međunarodnih standarda koji zahtevaju poštovanje i promociju prava osoba sa invaliditetom. Konvencija je rezultat dugoročnog zalaganja i potrebe za postojanjem pravno obavezujućeg dokumenta u ovoj oblasti. Srbija je 31. jula 2009¹⁸⁵ ratifikovala Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz Konvenciju. U poslednjih nekoliko godina glavna poboljšanja u Srbiji u vezi sa statusom osoba sa invaliditetom su se, pre svega, ogledala u normativnim promenama. Preciznije, usvojen je Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom¹⁸⁶, Strategija unapređivanja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji (2007-2015)¹⁸⁷, Zakon o zabrani diskriminacije¹⁸⁸, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja¹⁸⁹ i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom¹⁹⁰.

Uprkos tome, u Srbiji je položaj osoba sa invaliditetom još uvek veoma loš. Iako su osobe sa invaliditetom poslednjih godina postale „vidljivije“ u društvu i iako su napravljeni pozitivni pomaci u pravcu poboljšanja njihovog sveopšteg položaja, njihov položaj je još uvek daleko od zadovoljavajućeg i nije izjednačen sa položajem osoba koje nemaju invaliditet. U Strategiji za smanjenje siromaštva, osobe sa invaliditetom su prepoznate kao kategorija stanovništva koja se nalazi na donjoj lestvici siromaštva i socijalne isključenosti. U okviru populacije osoba sa invaliditetom, osobe sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama su u još nepovoljnijem položaju, zbog toga što postoje predrasude koje doprinose stvaranju, i održavanju, različitih zakonskih i administrativnih prepreka.

Za sva četiri člana Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom čiju smo primenu analizirali (član 12 – Jednako priznanje lica pred zakonom, član 19 – Samostalni život i uključenost u lokalnu zajednicu, član 24 – Obrazovanje i član 27 – Rad i zapošljavanje) zabeležen je značajan neuspeh u ostvarivanju i zaštiti ovih prava. Očigledna je potreba za stvaranjem platforme na državnom nivou koje će se isključivo baviti praćenjem primene Konvencije i prevazilaženjem jaza između postojeće zakonske regulative odnosno prakse i standarda koje Konvencija propisuje, u što kraćem roku. U tom smislu značajan resurs u ovom procesu predstavljaju organizacije civilnog društva koje kroz nacionalne i regionalne mreže zastupaju prava osoba sa invaliditetom. One mogu biti katalizator pozitivnih promena i uvećati mogućnosti i šanse za razmenu iskustava i prevazilaženje prepreka i izazova.

¹⁸⁵ Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori, br. 42/2009, 2. jun 2009.

¹⁸⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 33/2006.

¹⁸⁷ Službeni glasnik Republike Srbije br. 1/2007.

¹⁸⁸ Službeni glasnik Republike Srbije, br. 22/2009.

¹⁸⁹ Službeni glasnik Republike Srbije, broj 71/2009 i 52/2011.

¹⁹⁰ Službeni glasnik Republike Srbije broj 36/2009.

ANEKS I

Metodologija

Tokom istraživanja suočavali smo se sa problemom u prikupljanju relevantnih i potpunih podataka. U Srbiji nema pouzdanih i potpunih statističkih podataka kada su u pitanju broj, potrebe i položaj osoba sa invaliditetom. Ukoliko podataka ima, oni često nisu razloženi po različitim vrstama invaliditeta. Ovakvo stanje stvari znatno otežava kreiranje i praćenje uspešnosti programa i mera usmerenih na unapređenje položaja osoba sa invaliditetom.

Za opšte podatke o osobama sa invaliditetom (npr. ukupan broj osoba sa invaliditetom) korišćene su opšte procene na međunarodnom nivou, dok su se druge procene temeljile na podacima iz postojećih državnih izveštaja ili dokumenata, kao što je, na primer, broj osoba koje se nalaze na smeštaju u institucijama socijalne zaštite. Podaci o zakonodavnom okviru preuzeti su sa internet prezentacija državnih institucija ili iz službenih glasila. Preostali izvori podataka bili su izveštaji nezavisnih tela za ljudska prava, drugih nevladinih organizacija i međunarodnih tela. Primarna istraživanja sprovedena su u cilju prikupljanja važnih informacija koje nisu mogle biti dobijene iz postojećih izvora.

1. Sekundarno istraživanje: analiza javno dostupnih dokumenata.

2. Zahtev za pristup informacijama od javnog značaja. Zahtevi su bili upućeni:

- svim osnovnim sudovima (34) i višim sudovima (26) u Srbiji (decembar 2010. godine), tražeći statistike i kopije svih odluka koje su se ticale lišavanja poslovne sposobnosti, vraćanja poslovne sposobnosti, produženja i ukidanja produženja roditeljskog prava. Tražene su kopije relevantnih odluka za period od 2008-2010. godine. Analizirane su sve odluke koje su činile uzorak od preko 1.000 slučajeva (997 osnovnih i 68 viših sudova). Kao primarni uzorak je poslužilo 994 odluka opštinskih sudova, dok su odluke viših sudova analizirane odvojeno i samo kvalitativno zbog različite prirode postupka. Istraživanje je uključilo analizu prema unapred postavljenom setu kriterijuma.
- Nacionalnoj službi za zapošljavanje (novembar 2011. godine), tražeći informacije: broj i rezultate primljenih zahteva za procenu radne sposobnosti, procenjenu radnu sposobnost osoba sa intelektualnim teškoćama, procenjenu radnu sposobnost osoba lišenih poslovne sposobnosti, broj i tip aktivnih mera koje su primenjivane, broj osoba sa intelektualnim teškoćama koje su koristile aktivne mere, broj osoba lišenih poslovne sposobnosti koje su koristile aktivne mere zapošljavanja.
- Ministarstvu ekonomije i regionalnog razvoja (juli 2011. godine), tražeći informacije o broju, prirodi i rezultatima žalbi na prvostepene odluke o radnoj sposobnosti.
- Fondu za socijalne inovacije (FSI) (2010. godine), tražeći informacije o dodeljenim projektima čiji su korisnici deca i odrasle osobe sa intelektualnim teškoćama; dodeljena sredstva, opisi projekata, trajanje projekata.

3. Polustrukturirani intervjui sa:

- državnim službenicima iz Ministarstva rada i socijalne politike (2010. godine) za potrebe projekta Odgovornost donatora – implementacija člana 32. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Srbiji;
- državnim službenicima iz Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja (2011. godine);
- Centrom za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom (2011. godine); i
- koordinatorkom za regrutaciju i selekciju, „Delhaize”, Srbija (2011. godine).

4. Fokus grupe sa roditeljima/starateljima dece i odraslih sa intelektualnim teškoćama (uključujući i jednog mladića sa intelektualnim teškoćama). Tri fokus grupe održane su tokom oktobra i novembra 2011. godine na temu: usluge u zajednici. Jedna fokus grupa je održana u manjem mestu – Vršcu, jedna u mestu srednje veličine – Leskovcu i jedna u velikom mestu

– Beogradu (sve fokus grupe su imale 4-5 učesnika). Učesnici su bili roditelji osoba različitog uzrasta, različitih potreba za podrškom i različitih životnih iskustava.

5. Upitnici (svi poslani tokom 2011. godine):

- Upitnik Deca sa teškoćama u obrazovnom sistemu u Srbiji razvijen je za osnovne škole sa cele teritorije Srbije. Uzorak je izabran slučajnim odabirom sa kontakt liste dostupne na sajtu Ministarstva prosvete i nauke i uključivao je 544 redovne škole i 37 specijalnih škola (ukupno 581. škola). Upitnik je prosleđen poštom, elektronskom poštom, a postavljen je i online, tražeći informacije za 2010/2011. Ukupno 123 škole (113 redovnih i 10 specijalnih) dalo je tražene informacije.
- Upitnik za roditelje/staratelje školske dece sa intelektualnim teškoćama i teškoćama iz spektra autizma razvijen je za roditelje ili staratelje dece sa intelektualnim teškoćama. Učešće je bilo anonimno, a upitnik je bio postavljen online i distribuiran je ciljanom elektronskom poštom i preko društvenih mreža. Ukupno je primljeno 33 upitnika, od kojih je 25 pripadalo ciljnoj grupi – roditeljima dece sa intelektualnim teškoćama. Osam upitnika popunili su roditelji dece sa fizičkim teškoćama i disleksijom. Oni su analizirani odvojeno zbog toga što se vrsta potrebne podrške za decu sa intelektualnim teškoćama u obrazovanju razlikuje od tipa podrške za decu sa drugim vrstama teškoća. Rezultati predstavljeni u ovom izveštaju odnose se samo na ciljnu grupu – decu sa intelektualnim teškoćama i autizmom (25). Geografski, upitnici su došli iz Beograda i šest drugih gradova širom Srbije. Od 25-toro dece sa intelektualnim teškoćama, 19 je uključeno u redovne, a 6 u specijalne škole.
- Opšti upitnik za ustanove socijalne zaštite razvijen je za sve ustanove u Srbiji u kojima žive deca sa razvojnim teškoćama. Poslat je sledećim ustanovama: Dom "Kolevka", Subotica; Dom za smeštaj odraslih lica Kulina; Dom Sremčica; Centar za zaštitu odojčadi, dece i omladine, Beograd (Radna jedinica za smeštaj uz intenzivnu podršku); Dom za lica sa autizmom (u okviru Centra za smeštaj i dnevni boravak dece i omladine ometene u razvoju), Beograd; Dom Veternik; i Dom "Dr Nikola Šumenković", Stamnica. Odgovor je dobijen od svih ustanova.
- Upitnik Zapošljavanje osoba sa intelektualnim teškoćama i autizmom je poslat svim aktivnim preduzećima za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom. Prema kontakt listi dobijenoj od Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja, tokom septembra 2011. godine bila su aktivna 43 takva preduzeća. Odgovor je dobijen od 24 preduzeća (55,8%).

BIBLIOGRAFIJA

Beker, Kosana: Pravo da donesem odluku, Pančevo, maj 2010, Inicijativa za Inkluziju VelikiMali. Ustav Republike Srbije

Buhrer Tavanier, Yana. 2009. Dumping Grounds for People. Pristupljeno 6 januara 2012. <http://dumpinggroundsforpeople.wordpress.com/read-the-investigation/full-length-investigation/>

Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji: Ljudi na margini (4): izveštaj o stanju u socijalnim ustanovama za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja i dece i omladine sa poremećajima u ponašanju, 2009. Pristupljeno 5. decembra 2011. <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ljudi%20Na%20Margini%20-%204.pdf>

Human Rights Watch World Report, Authorities Denied Access to Social Care Institutions for Civil Society Organizations, 2011. <http://www.hrw.org/world-report-2011>

Izveštaj o radu centara za socijalni rad za 2010. godinu, Beograd, mart 2011, <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestavanje/IZVESTAJ%20CSR%202010%20-%20FINAL.pdf>

Izveštaj o radu ustanova socijalne zaštite za smeštaj osoba sa invaliditetom za 2010. godinu, Beograd, maj 2011. <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/naslovna/god-izvestavanja/OSI.pdf>

Javna konferencija MDRI-S i Beogradskog centra za ljudska prava: Poslovna sposobnost kao ljudsko pravo u Srbiji, Beograd, 28. oktobar 2011

LifeLine website: Izvodi iz štampe (iz Vreme): Zahvalnica Ministarstva za socijalna pitanja fondaciji nj. k. v. princeze Katarine (20. mart 2003). Pristupljeno 6. januara 2012. http://www.royalfamily.org/press/press-det/stampa-zahvalnica_yu.htm

Lončar, Goran; Mihok, Zoltan; Grujić, Nikola; Sretenović, Aleksandra. Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Centar za orijentaciju društva, Beograd, 2011.

Mental Disability Rights International, novembar 2007. <http://www.disabilityrightsintl.org/wordpress/wp-content/uploads/Serbia-rep-english.pdf>

Nacrt inicijalnog izveštaja o sprovođenju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, državnu upravu i lokalnu samoupravu, decembar 2011

Poseban izveštaj Zaštitnika građana o obavljenim nadzorima u ustanovama socijalnog staranja za smeštaj starih lica u 2010. godini. <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebnii-izvestaji/2108-2010>

Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji 2008-2010, Vlada Republike Srbije, mart 2011, <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2011/03/Prvi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva1.pdf>

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005 i 72/2011, Porodični zakon

Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije, br. 25/82 i 48/1988 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 46/95 i 18%2005, Zakon o vanparničnom postupku

Službeni glasnik Savezne Republike Srbije, br. 33/97, 31/2001 i Službeni glasnik Republike Srbije, br. 30/2010, Zakon o opštem upravnom postupku

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2011, Zakon o socijalnoj zaštiti

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/05, 61/05 i 54/2009, Zakon o radu

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 15/92, 100/93, 12/94, 51/97, 70/2003, 99/2004, 100/2004, 25/2005, 77/2005, 60/2006 i 8/2011, Pravilnik o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88/93 i 53/2005. Pravilnik o bližim uslovima za osnivanje i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj odraslih osoba ometenih u razvoju, duševno obolelih i invalidnih lica

Službeni glasnik Republike Srbije, broj 88/1993, Pravilnik o bližim uslovima za osnivanje i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj dece i omladine bez roditeljskog staranja, i dece i omladine sa poremećajima u ponašanju

Službeni glasnik Republike Srbije, broj 1/2007, Strategija za unapređenje položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 108/2005, 71/05, Strategija razvoja socijalne zaštite

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 98/2010, Odluka o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009 i 52/2011, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 63/2010, Pravilnik o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 74/2011, Pravilnik o bližim uslovima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 74/2011, Pravilnik o ocenjivanju učenika u osnovnom obrazovanju i vaspitanju

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom.

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2010, Pravilnik o bližem načinu, troškovima i kriterijumima za procenu radne sposobnosti i mogućnosti zaposlenja ili održanja zaposlenja osoba sa invaliditetom

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009 i 88/2010, Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2010, Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radnom mestu

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 22/2009, Zakon o zabrani diskriminacije

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 33/2006, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom

Službeni glasnik Republike Srbije br. 33/2010 i 48/2010, Pravilnik o načinu praćenja izvršavanja obaveze zapošljavanja osoba sa invaliditetom i načinu dokazivanja izvršenja te obaveze

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 15/2010, Pravilnik o bližoj sadržini podataka i načinu vođenja evidencija u oblasti zapošljavanja

Službeni glasnik Republike Srbije, br. 51/2009 i 99/2011, Zakon o udruženjima građana

Službeni list SFRJ, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – odluka Ustavnog suda Jugoslavije i 57/1989, Službeni list Socijalističke Republike Jugoslavije, br. 31/1993 i Službeni glasnik Srbije i Crne gore, br. 1/2003 – Ustavna povelja, Obligacioni odnosi

Smernice za dalji razvoj ustanova za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i invaliditetom, nacrt radne grupe, decembar 2011

Zaštitnik građana: Izveštaj o kontroli uslova boravka i poštovanja prava korisnika sa posebnim osvrtom na socio-psihološku i zdravstvenu zaštitu u Domu za decu i lica ometena u razvoju „Dr Nikola Šumenković”, Stamnica, 9. juni 2009. Pristupljeno 6. januara 2012. http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr_YU/izvestaji/posebnii-izvestaji/501--q-q-

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364-787.22-056.36(497.11)

342.726-056.34(497.11)

ЛАЗАРЕВИЋ, Снежана, 1965-

Univerzalnost prava u praksi : analiza primene Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom u odnosu na osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji / [Snežana Lazarević, Dragana Ćirić Milovanović, Lea Šimoković]. - Beograd : Inicijativa za prava osoba sa mentalnim invaliditetom MDRI-S, 2012 (Beograd : Manuarta). - 71 str. : graf. prikazi, tabele ; 30 cm

Prevod dela: Practicing universality of rights. - "...publikacija je izrađena... u okviru projekta 'Balkanska mreža za socijalnu inkluziju'... --> kolofon. - Podatak o autorkama preuzet iz kolofona. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 69-71.

ISBN 978-86-88501-03-3

1. Ћирић Миловановић, Драгана, 1976- [аутор]
2. Шимоковић, Леа, 1983- [аутор]
 - a) Особе са сметњама у менталном развоју - Социјална заштита - Србија b) Особе са сметњама у менталном развоју - Правна заштита - Србија

COBISS.SR-ID 192534028